

תכנון כתרבות: עיון מחדש בגאוי-ביוגרפיה של הידע התכנוני בישראל דרך עבודתם של אריה דודאי ואורסולה אולסנר

חן משגב* וחיים יעקובי*

תקציר

מאמר זה מבקש לבחון פרק מעניין בתולדות התכנון הישראלי ובהתפתחות הידע התכנוני והטמעתו בעבודה במקומות שונים ובסקאלות מרחביות ותכנוניות שונות, ולנתח אותו לאור הקשרים תרבותיים. בכך נבקש להרחיב את תפיסת התכנון המרחבי – מדיסציפלינה מקצועית, שנבחנת במקרים רבים על פי תוצרי התכנון ויישומם בפועל ועל פי הצלחתם בפתרון בעיות מרחביות מסוימות, לתפיסת תכנון שנכנה פה 'תכנון כתרבות'. לשם כך המאמר יעסוק בפרדיגמת התכנון האזורי והידע המקצועי הכרוך בה וגם בדרכים שבהן שני מתכננים ישראלים, אריה דודאי ואורסולה אולסנר, אימצו עקרונות של ידע ש"נע" באותה תקופה במרחב שבין אירופה, ישראל ואפריקה, והטמיעו אותם בעבודתם בישראל ובאפריקה בשנות השישים של המאה הקודמת. המאמר טוען כי אימוץ הידע על ידי השניים, השימוש בו והתרומה שלהם קשורים קשר הדוק לגאוי-ביוגרפיה של המתכננים עצמם, כלומר לניסיון החיים העשיר, החריג והבינלאומי שלהם ולעבודתם במקומות שונים ברחבי הגלובוס. בכך אנו מדגישים במאמר השפעות תרבותיות בינלאומיות על המתכננים כביטוי לתנועת ידע גלובלית המשפיעה על אנשי מקצוע שלומדים ועובדים במדינות וביבשות שונות. מלבד עבודת התכנון עצמה כוללת הביוגרפיה הזו תשומת לב לחלקם של המתכננים בהקמת מכונים וארגונים מקצועיים בישראל דוגמת המכון לתכנון ופיתוח בע"מ (IPD) והאיגוד לתכנון סביבתי. כך, אנו טוענים, כי בדומה למקובל במחקר בתחומי תרבות אחרים כמו אומנות או אדריכלות, שבהם לסקיצה ולתהליך היצירה יש מעמד חשוב במחקר של היצירה והיוצר, המאמר בוחן לא רק תוצרים שיושמו במרחב, אלא בוחן גם תחנות בהתפתחות הדרך המקצועית של המתכננים ותוכניות שלא התבצעו. באופן זה המאמר מאיר חלקים לא ידועים בהיסטוריה של התכנון בישראל.

מילות מפתח: תכנון כתרבות, גאוי-ביוגרפיה, אפריקה/ישראל, ידע, תכנון אזורי

* חן משגב, המחלקה לסוציולוגיה, תקשורת ומדע המדינה, האוניברסיטה הפתוחה.
* חיים יעקובי, The Bartlett Development Planning Unit, UCL.

הקדמה: תכנון כתרבות ועבודתם (הנשכחת) של דודאי ואולסנר

Like all other disciplines in the modern university, Geography has a geography. And like most other formations in late modernity, disciplinary Geography is implicated in globalization (Jazeel, 2016, p. 649)

במילים אלו פותח טריק ג'יזל את מאמרו, שבו הוא טוען כי הסירקולציה של ייצור הידע בדיסציפלינות שונות היא לא רק גאוגרפית במובנה הצר, היינו נודדת ממקום למקום על ידי סוכנים שונים, אלא שייצור הידע גם מקנן באתרים קונקרטיים ומתנסח מחדש (Jazeel, 2016). קריאתו זו של ג'יזל לחזרת מעורבותם של חוקרים מתחום הגאוגרפיה והלימודים האזוריים (area studies), בעיקר בדרום הגלובלי, מהווה מסגרת למאמר זה, המבקש לדון בשאלה "האם ידע בתכנון הוא רק דדוקטיבי, כלומר מכיל עקרונות הנכונים לכל מקום וזמן, או שהוא גם אינדוקטיבי, כלומר ניתן להשיגו באמצעות הכללה מהתנסות מקומית?" (פנסטר, 2013, עמ' 117). ידע בתכנון נוצר תוך כדי שיח בין מתכננים (המייצרים אותו) לבין עצמם ובינם ובין המשתמשים בתוצריהם. עוד הוא נוצר בתוך קהילות של אנשים. קהילות אלו מייצרות את הידע בפרקטיקה שלהן ומשתפות אותו, מה שמכונה בשפה המקצועית "community of practice" (Yacobi, 2009). מכאן שידע תכנוני אינו רק מייצרו של שיח ושל קהילה מקצועית הדוברת את השיח, אלא הוא נע במרחב ואף חוצה גבולות לאומיים, הן כתאוריה והן בפרקטיקה יישומית (Healy, 2010). לידע הזה יש פוליטיקה משלו, כחלק מפיתוחו ומתנועתו במרחב הגלובלי, בפרט בתנועה שבין עולם ראשון ושלישי (Roy, 2010), והוא כרוך בסיפורים אישיים עשירים הקשורים בחייהם ובביוגרפיות של המתכננים המייצרים אותו, בזהויותיהם ובחוויות וניסיון החיים האישי שלהם (Friedmann, 2010).

מאמר זה מבקש לבחון את התכנון כתרבות, כלומר לבחון פרק מעניין בתולדות התכנון הישראלי ובהתפתחות ואימוץ הידע התכנוני והטמעתו בעבודה במקומות שונים ובסקאלות מרחביות ותכנוניות שונות ולנתח אותו לאור הקשרים תרבותיים. נעשה זאת דרך עיון מחדש בעבודתם של שני מתכננים ישראלים "נשכחים" – אריה דודאי ואורסולה אולסנר. בכך נבקש להרחיב את תפיסת התכנון המרחבי – מדיסציפלינה מקצועית, שנבחנת במקרים רבים על פי תוצרי התכנון ויישומם בפועל ועל פי הצלחתם בפתרון בעיות מרחביות מסוימות, לתפיסת תכנון שנכנה פה 'תכנון כתרבות'. לשם כך המאמר יעסוק בפרדיגמת התכנון האזורי והידע המקצועי הכרוך בה וגם בדרכים שבהן דודאי ואולסנר אימצו עקרונות של ידע ש"נע" באותה תקופה במרחב שבין אירופה, ישראל ואפריקה, והטמיעו אותם בעבודתם בישראל ובאפריקה בשנות השישים של המאה הקודמת. כפי שנטען במאמר, אימוץ הידע על ידי השניים, השימוש בו והתרומה שלהם קשורים קשר הדוק לגאוביוגרפיה של המתכננים עצמם, כלומר לניסיון החיים העשיר, החריג והבינלאומי שלהם ולעבודתם במקומות שונים ברחבי הגלובוס. במילים אחרות, מאמר זה מציג את התגבשותה של גישת התכנון האזורי כתהליך בעל ממדים רעיוניים, המעוצב בהשפעת הקשרים תרבותיים. בהמשך אנו מציגים את התפתחות גישת התכנון האזורי והידע התכנוני הגלום בה דרך תיאור ההתפתחות האישית של המתכננת והמתכנן, כלומר דרך הגאוביוגרפיה שלהם. בכך אנו מדגישים במאמר השפעות תרבותיות בינלאומיות על המתכננים כביטוי לתנועת ידע גלובלית המשפיעה על אנשי מקצוע שלומדים ועובדים במדינות וביבשות שונות. מלבד עבודת התכנון עצמה כוללת הביוגרפיה הזו תשומת לב לחלקם של המתכננים בהקמת מכונים וארגונים מקצועיים בישראל דוגמת המכון

לתכנון ופיתוח בע"מ (IPD) והאיגוד לתכנון סביבתי. כך, אנו טוענים, כי בדומה למקובל במחקר בתחומי תרבות אחרים כמו אומנות או אדריכלות, שבהם לסקיצה ולתהליך היצירה יש מעמד חשוב במחקר של היצירה והיוצר, המאמר בוחן לא רק תוצרים שיושמו במרחב, אלא בוחן גם תחנות בהתפתחות הדרך המקצועית של המתכננים ותוכניות שלא התבצעו. באופן זה המאמר מאיר חלקים לא ידועים בהיסטוריה של התכנון בישראל.

מאמר זה מבקש להשתמש בעבודתם של אריה דודאי ואורסולה אולסנר בישראל ובאפריקה כדי להציג את התנועה של הידע התכנוני שהתגבש במערב במחצית הראשונה של המאה ה-20 במסגרת הפרדיגמה של תכנון אזורי, במסעו מאירופה, לישראל ולאפריקה. מלבד זאת אנו מבקשים לחשוף את תפקידו של התכנון כתרבות, קרי את עבודתם המקצועית של השניים, שבמידה רבה נשכחה מההיסטוריה והמחקר על תכנון ישראלי. בעשותנו זאת אנו מבקשים לעמוד על פרק מעניין ורלוונטי להקשרים התרבותיים והחברתיים בתולדות התכנון הישראלי, כפי שגם הראינו במקום אחר ולגבי סוגיות תכנוניות שונות (משגב ועמיתים, 2023).

המושג תכנון אזורי התפתח כגוף ידע מקצועי-תאורטי באמריקה ובאירופה, בעיקר בבריטניה ובגרמניה, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, ולאחר המלחמה התפשט והמשיך להתפתח במדינות אירופיות נוספות, כגון הולנד ויוון. כחלק מתנועתו, הגיע הידע גם לישראל בשנות החמישים, ופותח כאן על סמך הניסיון המקומי של מתכננים כגון אליעזר ברוצקוס וארטור גליקסון, שפיתחו גישות תאורטיות שונות להבנה ולפיתוח של המושג במסגרת קהילת הידע המקצועית המצומצמת בתחום התכנון והפיתוח שנוצרה בישראל של אותן שנים. אך בעוד כתביהם של השניים זכו לפרסום בינלאומי ולמחקר היסטורי מקיף, מתכננים אחרים אשר אימצו את רעיונותיהם, פיתחו אותם וניסו לבחון אותם בפרקטיקה המקצועית והתכנונית בישראל ובאפריקה, נותרו בצל ובמידה מסוימת נשכחו מההיסטוריה התכנונית המקומית. על כן, מטרה נוספת של המאמר היא להאיר את עבודתם ופעילותם של שני מתכננים – אריה דודאי ואורסולה אולסנר – אשר פעלו שנים רבות בזירת התכנון המקומית והבינלאומית, ולהנכיח את עבודתם. נעשה זאת דרך דיון בשני פרויקטים שתוכנו על ידם במשותף בשנות השישים – תוכנית ראשונית וחלוצית לעיר מכבית (המוכרת בשמה המאוחר יותר – מודיעין) ותוכנית ארצית לאורבניזציה של סיירה לאון שבאפריקה.

דודאי היה מבכירי המתכננים הישראלים ונחשב כאחד מ"אבות" התחום בישראל (אפרת, 1997). למרות זאת, המחקר ההיסטורי שעסק בתכנון בישראל התעלם במידה רבה מעבודתו ותרומתו. עבודת מחקר נרחבת העוסקת באחד מהפרויקטים התכנוניים שבהם היה מעורב בסיירה לאון נכתבה רק לאחרונה (Levin, 2015), אך מלבדה זכה דודאי רק לאזכורים מינוריים בהיסטוריוגרפיה של התכנון בישראל (למשל אצל אפרת, 1997; שכטר, 1990). המקרה של אולסנר, כפי שנראה בהמשך, מורכב עוד יותר, שכן למרות פעילותה הענפה בשדה התכנון במשך כמה עשורים, היא לא נחשבה בכירה כמו דודאי.¹ בחלק מעבודותיהם המשותפות, בכללן העבודות הנדונות במאמר זה, שמה ותרומתה אף נמחקו מהדיון האקדמי וההיסטורי. תופעה זו מוכרת למדי בתחום התכנון – החל משנות החמישים של המאה הקודמת, כשתכנון הפך לפרקטיקה מוסדית וממשלתית,

1 כפי שהעידו כמה מהמרוואיינים במחקר זה, כולל אלו אשר עבדו עימה. גם במשרה שבה עבדה בפרק הזמן הממושך ביותר, כמתכננת במשרד הפנים, היא לא נחשבה בכירה, אם כי הייתה ידועה מאוד בדעותיה הפרוגרסיביות, שהביעה בכל פורום בקול רם, ובאי "התיישרות" לקווים ממסדיים כלשהם.

הוא התבסס כתחום גברי (Leavitt, 1980) – הן בעולם המערבי (Sandercock & Forsyth, 1992) והן בישראל (בלומן, 1999, 2022). למרות שינויים שמתחוללים בתחום זה בעשורים האחרונים וכניסתן של נשים רבות יותר לתחום, עבודתה של אולסנר טרם נחשפה ונדונה, וכך גם עבודתן ותפקידן של נשים נוספות, למשל אלו שהיו מבין מקימי ויוזמי האיגוד לתכנון סביבתי בראשית שנות השישים (ובהן גם אולסנר; רחל וילקנסקי, ריאיון, 26.7.2016). באופן ספציפי לעניינו של מאמר זה, חשובה גם העובדה כי אולסנר פעלה לא רק בשדה התכנון הישראלי, אלא, כפי שנראה בהרחבה בהמשך באמצעות סקירת הביוגרפיה האישית והמקצועית שלה, גם ביוון, סינגפור ואפריקה. כפי שמראה המחקר החלוצי העוסק בהיסטוריה של מתכננות ואדריכליות שעבדו באפריקה (Lee, 2013; Olufemi, 2008), גם באפריקה מספרן של הנשים שעבדו בתחום זה במאה העשרים היה מועט מאוד ותרומתן אינה מוכרת.

מבחינה מתודולוגית המאמר מבוסס על ניתוח מסמכים ארכיוניים וטקסטים כתובים כגון הרצאות וסימפוזיונים ומסמכי תכנון וגם על ראיונות עומק עם אנשי מקצוע, אדריכלים, כלכלנים ומתכננים אשר עבדו עם דודאי ואולסנר או הכירו אותם אישית. מאחר ששתי הדמויות העומדות במוקד עבודה זו נפטרו לפני שנים רבות, ניסנו להתחקות על הביוגרפיות האישיות והמקצועיות של דודאי ואולסנר ולהגיע לבני משפחה או אנשים אשר עמדו איתם בקשרים מקצועיים או אישיים. הראיונות התקיימו באביב וקיץ 2016 ברחבי ישראל ותועדו בכתב.

חלקו הראשון של המאמר כולל סקירה תמציתית של הפרדיגמה המכונה 'תכנון אזורי', בהקשר תאורטי ועולמי ובהקשר הישראלי המקומי, תוך סקירת הדמויות המרכזיות אשר פיתחו את הפרדיגמה בישראל. לאחר מכן נסקור את הביוגרפיות האישיות והמקצועיות של דודאי ואולסנר ונדון בשני מקרי המבחן שדרכם אנו בוחנים את נדידת הידע התכנוני בהקשר לתכנון אזורי והטמעתו בפרקטיקת התכנון בישראל (מודיעין) ובאפריקה (סיירה לאון). נבחן את הפוליטיקה והפרקטיקה של אימוץ ידע תכנוני בקונטקסט התכנוני המקומי והקהילה המקצועית המקומית של מתכננים בשנות השישים. בכך נבקש להאיר את המשמעויות של אימוץ פרקטיקות מקצועיות וידע תכנוני תאורטי בהקשרים שונים ובמקומות שונים וכן את עבודתם המקצועית של שני מתכננים אשר הודרו במידה רבה מהקנון ההיסטורי של עולם התכנון הישראלי.

פרדיגמת התכנון האזורי כגישת תכנון: התפתחות עולמית וההיבט הישראלי

הרעיון של תכנון אזורי כגישת תכנון

תכנון אזורי הוא ביטוי מעשי של רגיונליזם – פרקטיקה העושה שימוש באזורים ובחשיבה אזורית להשגת מטרות ספציפיות בהקשר של פיתוח, במקומות ובזמנים שונים. כפעולה מוסדית ופרדיגמה פרופסיונלית, ההיסטוריה של תכנון אזורי היא בת פחות ממאה שנה, ואף ששורשיה נעוצים בגישות תכנון ותאוריות שהתפתחו במחצית השנייה של המאה ה-19, הביטוי המעשי והפיתוח המשמעותי שלה החל בין שתי מלחמות העולם (Soja, 2000, 2009). הרעיון הרגיונלי צמח באירופה ובצפון אמריקה במחצית השנייה של המאה ה-19, והוא מבוסס על המושג הגאוגרפי אזור (region). משמעותו של מושג זה, על פי הגאוגרף אדוארד סוג'ה, היא אזורים מובחנים בעלי מאפיינים ייחודיים (Soja, 2009). בספרות הגאוגרפית קיימים שלושה סוגים של אזורים מסוג זה. הסוג הראשון הוא אזור פורמלי או אחיד, כלומר אזור הומוגני מבחינת מאפייניו וגבולותיו הגאוגרפיים הפיסיים

והאנושיים כגון תצורות נוף, שימושים חקלאיים וכדומה. הסוג השני הוא אזור פונקציונלי, המאופיין בתפקוד הארגוני והאנושי שלו, כגון ארגון סביב מוקד עירוני ובו שירותים חיוניים לתפקוד של אותו אזור. הסוג השלישי הוא אזור תכנוני או פרוגרמטי, כלומר אזור שהוגדר ככזה אד־הוק למטרה חברתית, כלכלית או פוליטית מסוימת.

כאמור, התכנון האזורי צמח בד בבד עם התבססותה של הגאוגרפיה הרגיונלית, ושלב הראה מההתבססות רעיון הלאומיות ומדינת הלאום באירופה, מכישלון ההפרדה בין הדרום והצפון בתקופה שלאחר מלחמת האזרחים בארצות הברית ומתהליך התיעוש והפיתוח של סוף המאה ה־19 (Soja, 2000). מבחינה אינטלקטואלית שני הכותבים המזוהים עם ראשיתו של התכנון האזורי הם לואיס ממפורד (Lewis Mumford) ובנטון מק'קיי (Benton MacKaye), והם מבססים את תפיסתם בעיקר על תאוריות גאוגרפיות גרמניות, בריטיות, צרפתיות, ספרדיות וסקנדינביות (Soja, 2009).

ג'ון פרידמן (Friedmann, 1964) מציין שלוש משמעויות נפרדות לתכנון אזורי. הראשונה עוסקת במדיניות פיתוח ברמה הלאומית; השנייה עוסקת בתוכניות פיתוח כלכלי ופרויקטים להשקעה ברמה האזורית; השלישית מדברת על אזורים תת־מדינתיים (sub-national). עוד מציין פרידמן כי תכנון אזורי מתקשר לעיתים קרובות גם לסוגיות של פיתוח מטרופוליני, ניהול משאבים, חקלאות ופיתוח קהילתי (community improvement). לטענתו, הרעיון של תכנון אזורי כפרדיגמה תכנונית מתאים למדינות מתפתחות או כאלו העוברות תהליכי פיתוח יותר מאשר לכלכלות תעשייתיות מפותחות, אך בכל זאת מתאר את התבססות הפרדיגמה בבתי הספר לתכנון בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה ואת הרצון להשתמש ברעיונות הללו גם בתכנון אזורי שוליים מפותחים פחות במדינות מפותחות ומתועשות, למשל באלסקה והוואי שבארצות הברית.

אדוארד סוג'ה (Soja, 2009) מתאר שלוש תקופות מרכזיות שבהן מתפתחת הפרדיגמה באופן תאורטי ומעשי: משנות העשרים ועד שנות החמישים של המאה הקודמת; משנות החמישים ועד שנות השמונים; ומשנות השמונים ועד שנות האלפיים. התקופה השלישית, המתאפיינת בגישות קפיטליסטיות ונאו־ליברליות, פחות רלוונטית למאמר זה, ולכן לא נרחיב בעניינה. התקופה הראשונה – משנות העשרים עד החמישים של המאה הקודמת – היא התקופה שבה מתגבש הרעיון במסגרת רעיונות נוספים הקשורים להתערבות ציבורית בנושאי תכנון ופיתוח. בתקופה זו גם מתחזק הקשר בין המדינה, על הפוליטיקה המייצגת אותה, ובין המתכננים (Holston, 1989). העקרונות של התערבות ומימון ציבוריים במסגרת תוכניות תכנון ופיתוח בתקופה זו הופכים מקובלים יותר ויותר.² מבחינה אינטלקטואלית ההתפתחויות הללו שואבות מהשינויים המתחוללים בפוליטיקה ובמחשבה, בעיקר האירופית, לגבי בעיות העוני העירוני שאפיינו את סוף המאה ה־19. בין השאר מדובר ברעיונות של סוציאליזם אוטופי, אנרכיזם, תאוריות גאוגרפיות וסוציולוגיות פרוגרסיביות והתנועה הרגיונלית בפוליטיקה האירופית באותה תקופה.

באופן פרקטי הושפעה הפרדיגמה של התכנון האזורי מהרעיונות התכנוניים החדשניים של אותה תקופה, ובעיקר מרעיון עיר הגנים שפיתחו פטריק גדס (Patrick Geddes) ואבנעזר האוורד (Ebenezer Howard). הרעיון פותח מתוך תפיסה שראתה בעיר התעשייתית הקפיטליסטית הצפופה והירודה מבחינה היגיינית בסיס לבעיות הסביבתיות והחברתיות שפשו בה. הפתרונות שהגו גדס והאוורד נחשבו אקולוגיים, ואף אורגניים,

2 כך למשל בארצות הברית. תקופה זו, הידועה כ"עידן הפרוגרסיבי" מוכרת כתקופה שבה נעשו ניסיונות רבים ורחבים הקשורים בתכנון ובפיתוח רחבי היקף במימון ומעורבות ציבורית וממשלתית (Soja, 2009).

שמטרתם להביא לרווחה חברתית יחד עם שיפור סביבת המחיה העירונית הפיסית. את הגישה האקולוגית לתכנון אזורי פיתח באמריקה לואיס ממפורד (Lewis Mumford), אשר בשלב מאוחר יותר נודעה לו השפעה על אימוץ הפרדיגמה של תכנון אזורי בישראל, כפי שנראה בהמשך.

התקופה השנייה – משנות החמישים המוקדמות של המאה ה-20 ועד שנות השמונים – היא תקופת צמיחתן של מדינות הרווחה. הפרדיגמה של תכנון אזורי בשלב זה עוברת מהפך "מדעי" וכמותני, המתקשר להתפתחות "המדע האזורי" והגאוגרפיה הפוזיטיביסטית, והתכנון האזורי זונח במידה רבה את התפיסות האקולוגיות לטובת גישה כמותנית-כלכלית ואיסוף נתונים על ידי המדינה (Soja, 2000). האימוץ של פוזיטיביזם מדעי ונוסחאות מתמטיות כבסיס תכנוני נשען במידה רבה על תאוריות העוסקות באי־שוויון מרחבי, בעיקר מבית מדרשו של זוכה פרס נובל גונל מירדל (Gunnar Myrdal). תאוריות אלו מתקשרות גם לקונטקסט הפוליטי של המלחמה הקרה, אשר תרם לרצון לפתח אזורי ספר, בעיקר באירופה. בתקופה זו מפותחים מודלים חדשים לניתוח ולתכנון בסקאלות שונות מרמת המדינה ועד העיר. הטענה המקובלת בתקופה זו מבוססת על רעיון הדיפוזיה המרחבית של פיתוח, הגורס כי הבעיה של אי־שוויון מרחבי מקורה בתנועות מרחביות חיוביות ושיליות המגיעות מהמרכז התעשייתי העירוני והמפותח. זו גם התקופה שבה מתחילים לעסוק ברעיון של תכנון מדינתי הכולל פיתוח כלכלי ויישובי כמערכת כוללת ארצית שבמסגרתה ניתן לפתור בעיות של אי־שוויון בין שוליים ומרכז.

כפרדיגמה תכנונית תאורטית ומעשית הופך הרעיון של תכנון אזורי למקובל באופן מיוחד לאחר מלחמת העולם השנייה, זאת נוכח צורכי פיתוח ושיקום דחופים, בעיקר באירופה. בתקופה זו חלה תנועה של ידע מקצועי ותאורטי בנושא, בהתחלה בעיקר בין אמריקה ואירופה ובהמשך גם למדינות העולם השלישי (ובעידן המלחמה הקרה גם בתוך הגוש הקומוניסטי). רענן ויץ, מי שהיה ממעצבי מדיניות ההתיישבות בישראל, מדגיש את תנועתו של הרעיון ואימוצו במדינות שונות:

התכנון האזורי נעשה במהירות למכשיר העיקרי בפיתוח לאומי. תהליך זה מורגש במיוחד בארצות בעלות כלכלה 'מעורבת', אשר בעייתן העיקרית היא להביא לאיזון בין ההתערבות הממשלתית מצד אחד ובין היוזמה הפרטית, בתהליכי הפיתוח, מצד שני. בגלל החשיבות הרבה הנודעת לפיתוח האזורי בהשגת מטרה זו, גדלים והולכים המאמצים המושקעים בחיפוש אחר שיטה אוניברסלית, שתהיה מעין בסיס לתכנון אזורי שונים בתנאים שונים. (ויץ, 1968ב, עמ' 353)

רעיונות אלו בהקשר לתכנון אזורי או ארצי מיוצאים למדינות מתפתחות, וכפי שנראה בהמשך, כך הדבר גם במקרה הישראלי, המבקש לייצא את הניסיון הישראלי בתכנון אזורי – ארצי או מקומי – למדינות מתפתחות כמו סיירה לאון.

תכנון אזורי בהקשר הישראלי

הרעיונות הקשורים בתכנון אזורי היגרו לפלשתינה־א"י החל משנות השלושים של המאה הקודמת. משנות השלושים ועד שנות החמישים, 'תקופת החזון' כפי שמכנים אותה החוקרים, פעלו לצד מוסדות התכנון של ממשלת המנדט הבריטי מוסדות וגופים אשר עסקו בתכנון וביצוע, סקטוריאלי בעיקרו, לדוגמה, הסוכנות

היהודית אשר עסקה בקליטת עלייה ובפיתוח התיישבות כפרית והקרן הקיימת לישראל שעסקה ברכישת קרקעות ועבודות ייעור וחברת מקורות שפעלה בנושא המים (שכטר, 1990). בתקופה זו נחשב התכנון לפעילות ציבורית מדרגה ראשונה, ומטרותיו היו פיזור אוכלוסין, השגת היררכיית יישובים מאוזנת והקמת יישובים וערים בהתאם לעקרונות ושיקולים אקולוגיים ואקלימיים, תוך חיזוק הביטחון של המדינה שבדרך ומאוחר יותר של המדינה הצעירה (וילקנסקי ולריון, 1985). המתכננים הישראליים, אשר רובם ככולם רכשו את השכלתם באירופה, ייבאו ארצה הן את המודלים הגאוגרפיים האירופיים של צמיחה "אורגנית" והיררכיית יישובים המקיימים קשר האחד עם האחר, בעיקר מבית מדרשו של הגאוגרף הגרמני וולטר כריסטלר (Walter Christaller),³ והן את הרעיונות של עיר גנים והתכנון האזורי, בעיקר ברוחו של גוס שגרס כי תכנון עיר חדשה חייב להיות חלק מתכנון כולל של האזור (שרון, 2006; Hysler Rubin, 2011).

ביולי 1948 הוקם אגף התכנון הממשלתי, אשר ירש את רוב תפקידיה של מערכת התכנון המנדטורית ושימש מתכנן-על של התשתית הפיסית של המדינה. בשנותיה הראשונות של המדינה פעל האגף יחד עם אגף השיכון למילוי המשימה הדחופה של קביעת ההכוונה הגאוגרפית של האוכלוסייה, רעיון המוכר כפיזור אוכלוסין (שרון, 2006). הביטוי המוחשי והפרקטי של רעיון זה היה 'תוכנית שרון' שפורסמה בסוף 1951 (שרון, 1952) – תוכנית האב הארצית הראשונה והכוללת, שהייתה מבוססת במידה רבה על רעיונות רגיונליסטיים שמקורם באירופה. במקביל הוכנה תוכנית ליישוב הארץ על ידי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, עם מעורבות פעילה של משרד הביטחון (פייטלסון, 2012). כפי שמראה סמדר שרון (2015), הרעיונות התכנוניים אינם בהכרח גרמניים, כפי שעולה ממרבית המחקר הקיים, אלא יש בהם גם מודלים איטלקיים אשר פותחו בשנות השליטה הקולוניאלית האיטלקית בלוב. מודלים אלו יובאו ארצה ומאוחר יותר אומצו בפרויקטים של פיתוח ותכנון אזורי רחבי היקף, כמו זה של חבל לכיש. פרק הזמן שבין הקמת אגף התכנון ועד סוף שנות החמישים מכונה בספרות 'תקופת ההסדרה', והוא התאפיין בתכנון ממלכתי יוזם, כולל של גופים מדינתיים, וגם את המשך פעולתם של גופים קוואזי-ממלכתיים כגון הסוכנות וק"ל (פייטלסון, 2012; Fenster, 2004).

מלבד פעילות המוסדות הרשמיים, התארגנה בינואר 1948 קבוצת מתכננים, כלכלנים ועסקנים ציבוריים בעלי אידאולוגיה "רגיונליסטית", ובהם אריה דודאי (שכטר, 1990), אשר ייסדו יחדיו את 'החוג לרפורמה התיישבותית'. לחוג זה הייתה השפעה ניכרת במישורין ובעקיפין על העיצוב הרעיוני של מדיניות האכלוס והתכנון בארץ (רייכמן, 1979).⁴ במיוחד היה לחוג חלק נכבד בייזום המדיניות לפיזור אוכלוסין, בעיצוב קווי התכנון המרחבי הנשען על התפיסה האזורית, בייסוד של ערים חדשות ובפעולה לשמירת הנוף והגנה על ערכי הטבע והמורשת ההיסטורית. במשך שלוש שנים קיים החוג באופן קבוע דיונים וויכוחים רבי-משותפים על נושאים עיוניים ומעשיים הקשורים בבעיות אכלוס, תכנון ופיתוח המדינה (רייכמן ויהודאי, 1984). המתכנן אליעזר ברוצקוס היה ה"רוח החיה" בפורום. הפורום היה אחראי במידה רבה לפרוגרמת הפיתוח של המדינה הצעירה, אשר נעשתה ברוח אזורית ובדגש על פיתוח אזורי הספר, ההתיישבות הכפרית ויצירת מדרג עירוני מאוזן (ברוצקוס, 1981).

3 על עבודתו של קריסטלר, אשר אומצה בפועל על ידי המשטר הנאצי באירופה ונלמדה שנים רבות בישראל בטכניון ובמחלקות לגאוגרפיה, ראו מאמרו של הגאוגרף ארנון גולן (1997).

4 חוקרים עכשוויים מערערים על הערכה זו וטוענים כי השפעת החוג על גיבוש הפרדיגמה התכנונית הייתה מוגבלת יותר, וכי הוא בעיקר שימש את ברוצקוס לחיזוק מעמדו וקידום עמדותיו (Wilkof, 2018).

התפיסה הרגיונליסטית שבאה לידי ביטוי בתכנון אזורי אפיינה בתקופה זו הן את המוסדות הרשמיים והן את החוג לרפורמה התיישבותית, והיא ביקשה למעשה לפרק את ה"כרך הענק" המאפיין את החברה המודרנית ולשוב ל"קנה מידה אנושי". על פי תפיסה זו:

גורם המקום הגיאוגרפי, למרות התפתחות התחבורה, מהווה את המסגרת הטבעית ביותר לליכוד חברתי וכן לאינטגרציה הדרגתית של תפקידים. האינטגרציה המתחילה מיחידות שכנות עירוניות, דרך אחדות מקומית, אזורית, מדינית וכלה במקבץ מדינות. מכאן שישנה חשיבות מכרעת לצורת החלוקה הגיאוגרפית של האוכלוסייה ולמבנה ההתיישבות של הארץ. (רייכמן ויהודאי, 1984, עמ' 46)

התפיסה הרגיונליסטית נתנה עדיפות לפיתוח חקלאות כמקור תעסוקה, והושפעה מגישות אנרכיסטיות-רורליסטיות כגון כתבי קרופוטקין (פייטלסון, 2012) ומהאידאולוגיה הציונית שראתה בהתיישבות הכפרית והחקלאית נעלית מבחינה אידאולוגית על העיר הבורגנית וה"גלותית" (ברקאי, 1982; כהן, 1973). סיבה נוספת לדגש שניתן לפיתוח החקלאות היא שהפיתוח העירוני נותר לרוב בתחום היוזמה הפרטית ונעשה במידה רבה באופן ספונטני וללא תכנון מקיף (ויץ, 1973). לפיכך בתכנון האזורי בישראל הודגשו מאוד הפיתוח האזורי-כפרי (ויץ, 1968) והכלכלה החקלאית (פאהורילס, 1982), בכלל זה פיתוח מרכזים עירוניים חדשים ("עיירות פיתוח") במסגרת תוכניות רחבות היקף, כגון אלו בלכיש, עדולם והתענך.

באגף התכנון עצמו רווחו שתי גישות בנוגע לתכנון אזורי. את האחת הוביל ארטור גליקסון, ואת האחרת אליעזר ברוצקוס. ברוצקוס תמך בגישה פונקציונלית-כלכלית שדגלה בהצמדת הפיתוח העירוני לנקודות אופטימליות מבחינת תעסוקה, פיתוח כלכלי ותחבורה. היצמדות לקריטריונים אלו הגבירה, לטענתו, את סיכוייו של המרכז העירוני האזורי להשתרש באזור מבחינה תעסוקתית. גישה זו מבוססת על תורתו של גדס ועל איסוף נתונים כמותניים, פרוגרמות כלכליות ועקרונות סוציולוגיים (ראו גם Heisler Rubin, 2011). לעומתו, ארטור גליקסון תמך בגישה "אקולוגית", המעלה על נס את המאפיינים הגאוגרפיים-פיסיים כגון טופוגרפיה, אקלים ונוף בתכנון, והושפע מאוד מעקרונות שפיתח ממפורד (רייכמן ויהודאי, 1984). כך למשל טען גליקסון כי:

שווי המשקל האקולוגי בטבע ובחברה, שהופרע באופן גס על ידי הציביליזציה של ימינו, יש להחזירו על ידי האינטלקט המתכנן של האדם [...] החידוש שהתכנון האזורי מכניס הוא בגישה הכוללת ובאספקט החדש של ראיית הדברים 'ממעוף הציפור' בה מנסה הוא [האדם] להכיר את הקשר בין התופעות של מבנה ההתיישבות ויסדם הטבעי. (גליקסון, 1953, עמ' 9)

הגישה האקולוגית של גליקסון הייתה זו שהובילה בתחילת הדרך את פעולתו של אגף התכנון, ותמכו בה ראש האגף אריה שרון וסגנו ציון השמשוני, אולם לאחר שנתיים-שלוש גברה ידה של האסכולה הפונקציונלית. גישה זו נתמכה בעיקר על ידי דוד זסלבסקי מאגף השיכון שנמנה עם הדרג המבצע (רייכמן ויהודאי, 1984).

גליקסון וברוצקוס לא רק קידמו תפיסות שונות בנוגע לתכנון אזורי ונאבקו על יישומן בפרקטיקה התכנונית של עידן התכנון היוזם שלאחר קום המדינה, אלא אף פיתחו אותן מבחינה תאורטית. הם פרסמו טקסטים רבים שבהם גובשו הגישות השונות שלהם על סמך ניסיונם בישראל (ברוצקוס,

1973; גליקסון, 1953; 1958, 1967, 1971; Brutzkus, 1970) ובעולם (Glikson, 1970).⁵ יחד עם אריה שרון, ציון השמשוני, ארטור גליקסון ואליעזר ברוצקוס מונה אפרת (1997) גם את יעקב פרלשטיין, היינץ ראו, אריה דודאי ויהודה לוינסון כ"אבות התכנון הפיסי בישראל" וכדמויות הדומיננטיות בתחום. מרביתם קיבלו את השכלתם המקצועית באירופה, והם:

הכירו מקרוב את המבנה המדרגי של ערים ויישובים למיניהם, אולם בארץ נתקלו בחוסר בגרות משווע במערך היישובי, ובמקרה הטוב – מצאו מבנה יישובי קולוניאלי המתאים לתקופה של חלוציות, אך לא למדינה ריבונית. הם דגלו בתורה הרגיונאלית כפי שזו התבטאה בספריהם של לואיס ממפורד, ולטר קריסטלר ואוגוסט לש, אך גם זכרו את המשבר הכלכלי של שנות ה־30, שבו שירתו בעיקר אזורים מעורבים מבחינה חקלאית ועירונית, ובמיוחד יישובים בגודל בינוני עם עורף חקלאי סמוך... מטרתם הייתה, לפיכך, להגיע לאיזון המבנה היישובי בארץ, לפיזור האוכלוסייה במרכזים קטנים, להעדפת הפריפריה על פני המרכז [...] מדיניותם הרגיונאלית יצאה גם נגד המגמות הספונטיות ששררו אז ואשר האיצו את הפיתוח באזורי מישור החוף צפופי האוכלוסייה. (אפרת, 1997, עמ' 66)

כפי שנראה בהמשך, אריה דודאי, שהשתייך לדור הוותיק והמייסד של תחום התכנון בישראל, ואורסולה אולסנר, שנמנתה עם מה שאפרת (1997) מכנה "דור הבנים", הטמיעו רעיונות אלו של תכנון אזורי, אשר פותחו עוד קודם לכן, הושפעו מהם ויישמו בפועל את הרעיונות התאורטיים והמעשיים של התכנון האזורי בעבודתם בישראל ובאפריקה.

אריה דודאי ואורסולה אולסנר – ביוגרפיות אישיות ומקצועיות

אריה (ליולה) דודאי (דודקין)

דודאי נולד ב־1911 באוקראינה, משם עלה עם הוריו לפלשתינה־א"י. הוא למד בבית ספר תיכון בתל אביב ולאחר מכן נסע ללימודי אדריכלות בבליה, שהייתה בשנים שבין שתי מלחמות העולם אכסנייה פופולארית לרכישת השכלה גבוהה לנוער ארץ־ישראלי (ברוצקוס, 1982). בפרוץ מלחמת העולם השנייה שהה באנגליה, התגייס לחיל האוויר הבריטי והוכשר כטייס. בשובו ארצה לאחר המלחמה, עוד בטרם התאקלם במקצועו כאדריכל, התגייס לצה"ל ולחם במלחמת 1948.

בתום המלחמה השתחרר מצה"ל ובשנת 1949 הצטרף לסגל הבכיר של אגף התכנון הממשלתי בהנהגתם של אריה שרון וציון השמשוני. במסגרת זו, כפי שמציין אריה שרון (1952) בהקדמה לספרו 'תכנון פיסי בישראל', היה מעורב (יחד עם גליקסון ואחרים) בהכנת התוכניות האזוריות שהרכיבו את 'תוכנית שרון', תוכנית האב

5 העבודה של גליקסון, וייץ ואחרים בכרתים בתחילת שנות השישים, אשר הייתה מבוססת במידה רבה על הפיתוח של פרדיננט התכנון האזורי, נחקרה לאחרונה (Kallus, 2015). כך גם עבודתו החלוצית והחברתית של גליקסון בקריית גת, אשר הוקמה במסגרת תכנון חבל לכיש (Kallus, 2004, 2005). מחקרים נוספים מתמקדים בגישתו האקולוגית לתכנון אזורי ויחסי אדם־סביבה (Wilko, 2018) ובאופן שבו הפילוסופיה התכנונית שלו לתכנון אזורי רלוונטית לשינויים שעברו על הפרדיגמה ולמעבר לתכנון מרחבי (וילקנסקי ולריון, 1985). עבודתו של ברוצקוס, לעומת זאת, זכתה לפחות עיון מחקרי עד כה, אם כי חוקרים צעירים מתחום ההיסטוריה של התכנון, כגון שירה וילקוף, עוסקים כיום גם במורשתו של ברוצקוס. במסגרת זו יש כיום גם התעניינות מחודשת בכתב היד שברוצקוס טרם השלים לפני מותו ובו תיאר את ההיסטוריה התכנונית של ישראל.

הארצית הראשונה. כפי שמציין ברוצקוס (1982):

אגף התכנון היה אז מקום ריכוז של כל אלה שהיה להם מעמד וניסיון של תכנון ערים, וגם של חלק לא קטן מהאדריכלים בעלי שם [...] היה זה גוף תוסס, בעל יוזמות רעיוניות ומעשיות רבות, חדשניות ואף נועזות. אגף התכנון היה בתקופה ההיא אולי הגוף היחיד במדינה שייצג את הדאגה לצרכים הדחופים והמידיים של המדינה בקליטת עליה, התיישבות והשתכנות המונית, וכן קונספציה כוללת ומכוונת לטווח ארוך של פיתוח תחום המדינה – קונספציה שבמרכיביה הרבים הייתה שונה מאד מהגישות שהיו עדיין מקובלות בחוגים האחראיים להנהגת המדינה. (ברוצקוס, 1982, עמ' 4).

דודאי היה אחראי לחלק שנחשב "סדיר" (בניגוד לזה ה"יוזם") ועסק באזור תל אביב שהוכפף למשרד הפנים. במסגרת זו הוא היה אחראי לייצג את אגף התכנון על יוזמותיו החדשניות בוועדות בניין ערים המחוזיות והמקומיות. לדברי ברוצקוס:

התפקיד לא היה קל מאחר ותהום עמוקה הפרידה בין הרעיונות הלא תמיד מבוססים ו'מבושלים' היטב של הגוף החדש והתוסס והמנגנון הכבד והסטטוטורי של הוועדות, שעליו חלשו ממוני המחוזות בעלי המסורת ה'מנדטורית' שהתייחסו בחשדנות כלפי היוזמות החדשניות, ובעיניהם אף במקצת 'דיליטנטיות' של אגף התכנון. (ברוצקוס, 1982, עמ' 4)

בתפקידו זה הוכיח דודאי את אחד מכישורנותיו הידועים – לקלוט רעיונות חדשים, להזדהות איתם ובזכות כושר שכנוע רב וטיפול אישי ובלתי פורמלי – לקדם מול גורמים שונים. לדברי ברוצקוס, כישרון "דיפלומטי" זה היה לו לעזר בכל תפקידיו העתידיים. כאמור, בתקופה זו דודאי גם השתתף בחוג לרפורמה התיישבותית, אשר קידם תפיסה רגיונליסטית לתכנונה של המדינה ולקליטת העלייה ההמונית.

עם איחודו של אגף התכנון כולו ב־1952 במסגרת משרד הפנים מונה דודאי גם לאחראי התכנון "היוזם" של אזור תל אביב, ובמסגרת תפקידו פעל בין היתר להתוויית קווים ראשוניים של תוכנית מחוזית רעיונית לאזור. בשנים אלה נסע דודאי להשתלמויות וסדנאות ברחבי העולם ונפגש עם בכירים וקובעי מדיניות בעולם התכנון והפיתוח באנגליה, באו"ם ועוד.⁶ בתחילת 1953, ביוזמתו של שר הפנים רוקח, הועבר האגף מתל אביב לירושלים ומנגנונו צומצם, דודאי התפטר והתמנה לתפקיד המתכנן הראשי של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית. במסגרת זו עסק רבות בעיצוב הקווים ההתיישבותיים והפיסיים של התוכניות האזוריות הגדולות שקודמו באותן שנים בתענך, עדולם ולכיש (ויץ, 2003).

ב־1958, עם התפטרותו של גליקסון מאגף השיכון (לימים משרד השיכון), נתמנה דודאי למתכנן הראשי של האגף. בתקופה זו, ותחת הנהלתם של דוד טנה ויהודה טמיר, היה האגף בשיא כוחו והשפעתו, הוא נהנה מתקציבים עצומים והיה אחראי במישרין למרבית הבנייה בארץ. האגף ניסה להיות הגורם הראשי בתקופה זו בתכנון העירוני ואף בתכנון אזורי. עד חקיקת חוק תכנון ובנייה ב־1965 הוא גם לא היה תלוי במסגרת סטטוטורית מגבילה (ברוצקוס, 1982). דודאי ניצל את המעמד הרם והכוח הכמעט בלתי מוגבל שניתן באותו

6 המידע מבוסס על מכתבי הזמנה ותיאום שבהם מתועדות נסיעותיו ופגישותיו של דודאי (ג-21-2769-ISA).

זמן למתכנן הראשי של האגף ופעל לקידום בנייה ושיכון מתוך תפיסה כי "עלינו הוטל התפקיד הנכבד לעצב את הרקע הפיסי בו יתנהלו חיי האזרח הישראלי" (דודאי, 1961, עמ' 2). עימותים עם הדרג הפוליטי במשרד וחילוקי דעות מקצועיים הובילו להתפטרותו מתפקיד זה לאחר שנים ספורות. בערך בתקופה זו החל דודאי גם ללמד בטכניון וב־1960 החל להשתתף במפגשים בביתה של רחל וילקנסקי בתל אביב. ממפגשים אלה צמח לבסוף, ב־1962, האיגוד לתכנון סביבתי (הקרוי כיום איגוד המתכננים). בשנת 1967 התמנה דודאי ליו"ר השני של האיגוד (וילקנסקי, ריאיון, 26.7.16).

בראשית שנות השישים, עם התרחבות קשריה של ישראל עם ארצות מתפתחות באסיה ואפריקה (אפרת, 2004; בר־יוסף, 2013; יעקובי, 2015; עודד, 2011; Levey, 2012), נוסד ביוזמת משרד החוץ ומשרד השיכון 'המכון לתכנון ופיתוח בע"מ' (IPD; להלן: 'המכון לתכנון ופיתוח' או 'המכון') – מכון סמי־פרטי וסמי־ציבורי שמתפקידו היה לקבל ולעבד פרויקטים גדולים של תכנון ופיתוח לארצות מתפתחות עבור ממשלותיהן. עם זאת, כפי שנראה בהמשך, הוא פעל גם בישראל (בתכנון העיר מודיעין למשל). דודאי היה זה שנתמנה בתחילת שנות השישים למנהל המכון, וכעדותו של ברוצקוס (1982):

תפקיד זה היה מתאים לו במיוחד כבעל כושר התמצאות מהיר בתנאים חדשים ושונים בתכלית, איש 'העולם הגדול' ובעל שליטה מושלמת בשפות רבות, בעל כושר שכנוע רב וכישרון 'דיפלומטי' וכמעט אמן ביחסי אנוש בלתי פורמליים [...] הוא ידע לקשור קשרים ואף יחסי ידידות אישיים עם שליטי אפריקה אחדים [...] הוא יעץ, חקר אפשרויות וניסה להניע את הממשלות למסור פרויקטים של תכנון לאזורים וערים, לשיכון ובנייה למכון הישראלי. (ברוצקוס, 1982, עמ' 6)

באופן מיוחד, תקופה זו חשובה בביוגרפיה המקצועית של דודאי, שכן שלושת מסמכי התכנון המשמשים מקרה מבחן במחקר זה נכתבו במסגרת עבודת המכון ובשנותיו של דודאי כמנהלו. פעולותיו של המכון לתכנון ופיתוח נמשכו שנים לא מעטות (עד אמצע שנות השבעים), אבל הצלחתו הייתה מוגבלת. המכון הושתת על העיקרון של רווחיות מסחרית ועיבוד הפרויקטים תמורת תשלום. לעומת זאת, ארצות מתפתחות שזכו בתקופה ההיא לסיוע רב־ממדים מטעם ארגונים בינלאומיים (הבנק העולמי, האו"ם ועוד) וממדינות רבות מהגוש המערבי והמזרחי כאחד, שכלל קודם כול את שירותי המומחים ועיבוד פרויקטים של פיתוח עבורם חינם אין כסף, לא מיהרו להזמין פרויקטים בכסף מלא מהמכון הישראלי (ברוצקוס, 1982). עם ההיחלשות במעמדה של ישראל ירד גם מעמדו של המכון וצומצם היקף פעילותו, ולבסוף הוא חוסל לחלוטין עם ניתוק הקשרים הדיפלומטיים לאחר מלחמת 1973 והפסקת הייצוא האדריכלי והתכנוני הישראלי למדינות אלו (אפרת, 2004; יעקובי, 2015). בראשית שנות השבעים עזב דודאי את המכון ועקר, כשליח האו"ם, לסינגפור.

בסינגפור עבד דודאי כמתכנן ומומחה מטעם האו"ם בעיבודה של תוכנית מתאר ארצית לאי, תפקיד שבו השקיע את מיטב הידע והניסיון שצבר קודם לכן. דודאי ניהל את הצוות שעבד מטעם האו"ם בסינגפור על תוכנית לארבעת מיליוני התושבים של האי. מסקנתו מהעבודה בסינגפור, הרלוונטית גם למקרי המבחן המתוארים להלן, הייתה לדבריו:

אני חושב שתכנית מתאר צריכה להיות concept plan – תכנית רעיונית או תכנית קונספציה בלבד, תכנית מדיניות הפיתוח [...] בתום ארבע וחצי שנות העבודה בסינגפור מסרנו לממשלת סינגפור concept plan (לא תכנית מתאר מפורטת) שממנה אפשר להתחיל לבנות, תכנית שמאפשרת לפתח תכניות מפורטות להמשך התכנון. (דודאי, 1975, עמ' 111)

לאחר ארבע שנים וחצי של עבודה בסינגפור שב דודאי ארצה ולקח על עצמו להכין תוכנית קונספטואלית לפיתוח העתידי של מצפה רמון (דודאי, 1975). דודאי נפטר ב־1982 לאחר מחלה קשה.

תמונה 2: אריה דודאי (מקור: עיתון מעריב, 16.2.1979)

תמונה 1: קריטקורה של אריה דודאי, מקור ושנה לא ידועים, אוסף האדריכל נחום זולוטוב (באדיבות צבי אלחייני וארכיון אדריכלות ישראלית)

אורסולה אולסנר

אולסנר נולדה ב־1934 בגרמניה, ככל הנראה בעיר ברסלאו. בשנת 1939 היגרה משפחתה לאנגליה ושהתה שם בתקופת מלחמת העולם השנייה. לאחר המלחמה עברה המשפחה לארצות הברית והשתקעה בניו־אורלינס, שם המתווכו לה בני משפחה אחרים שהגיעו טרם פרצה המלחמה.

בניו־אורלינס למדה אולסנר אדריכלות ואף הספיקה לעבוד זמן מה כאדריכלית בעיר, אך תוך זמן קצר נסעה לעבוד כמתכננת מטעם האו"ם בסינגפור, שם שהתה כשלוש שנים. לאחר מכן עברה לאחד מאיי יוון (ככל הנראה סנטורוני) והועסקה שם בפרויקט תכנון.⁷ אולסנר היגרה לישראל במטרה לעבוד כאן כמתכננת, ולשם כך יצרה קשר עם ציון השמשוני אשר עבד באותו זמן על תוכנית אב לתל אביב. לפי עדותה של רחל וילקנסקי (ריאיון, 26.7.2016), השמשוני הבטיח לאולסנר כי יעסיק אותה בפרויקט, אך כשהגיעה ארצה לא קיבל אותה בסופו של דבר. כדברי כמה ממכריה, גם נכותה הפיזית הייתה לה לרועץ.⁸ תחת זאת התקבלה לעבודה במכון לתכנון ופיתוח בהנהלתו של דודאי. המכון היה אז גוף תכנון חדש ותוסס ושילב ידע שהובא ממקומות אחרים על ידי אנשים כמו דודאי ואולסנר שרכשו את השכלתם בתחום התכנון בחוץ לארץ, כפי שהעידה הכלכלנית וחברתה הקרובה של אולסנר רותי פרידמן ז"ל: "הם בנו פה בישראל יסודות עם הידע שלהם מחו"ל והניסיון המקומי, והיו מאד חלוציים. האתגר של ליצור משהו חדש, כמעט יש מאין, ללמוד ממה שקרה פה בארץ אבל לשלב הבנה וידע שהם הביאו מחו"ל, זה גרם להם לעשות דברים מקוריים מאוד שבסופו של דבר היה להם ביקוש גם בחו"ל" (פרידמן, ריאיון, 22.7.2016). מרבית העבודה שנעשתה במכון לתכנון ופיתוח הייתה עבור גופים וממשלות מחוץ לישראל, ולכן הלמה, לדבריה של פרידמן, את כישוריה של אולסנר ואת הרקע שלה ואת הניסיון הבינלאומי וידיעת השפות שהיו לה.

בראשית שנות השישים השתתפה אולסנר, יחד עם דודאי, גליקסון, הארי ברנד, שמואל יבין, אשר סטופ, יונה גינזבורג, דליה ליטוין, מאירה גלוסקינס, איילה הירש ואחרים, במפגשים של מתכננים, אדריכלים, כלכלנים וסוציולוגים בדירתה התל אביבית של רחל וילקנסקי. לימים הולידו מפגשים אלו את האיגוד לתכנון סביבתי. האיגוד היה מקום מפגש בין צעירים לדמויות בכירות ובולטות בתחום, והוא הוקם מתוך תפיסה חדשנית דאז לפיה התכנון אינו רק מעשה ידיהם של אדריכלים, אלא מעשה הדורש "הידברות בין אדריכלים ומתכננים למומחים מדיסיפלינות שונות כגון כלכלנים, סוציולוגים, גאוגרפים ועוד, שיוכלו להיפגש ולדבר על תכנון בהיבט הרחב של המקצוע" (הארי ברנד, ריאיון, 28.7.2016). לדבריה של רותי פרידמן, גישה זו לעולם התכנון אפיינה מאוד את אולסנר:

[אולסנר] הגיעה ארצה עם הבנה נפלאה של מרכיבי התכנון השונים וידע רחב בהרבה ממה שהיה קיים פה בארץ לגבי המקצוע [...] היא הבינה שתכנון אדריכלי אינו הדבר העיקרי. בשנות החמישים והשישים חלק ניכר מהתוכניות הוגשו על ידי אדריכלים, בעיקר גברים, שכן נשים לא תמיד קיבלו קרדיט על עבודתן. לא היו באותה תקופה כלכלנים או סוציולוגים בצוותי התכנון ואורסולה מאוד דגלה בעירוב של לא אדריכלים בתכנון ובהכנסת אלמנטים שאינם פייסיים, כגון פרוגרמות כלכליות, לתכנון. (פרידמן, ריאיון, 22.7.2016).

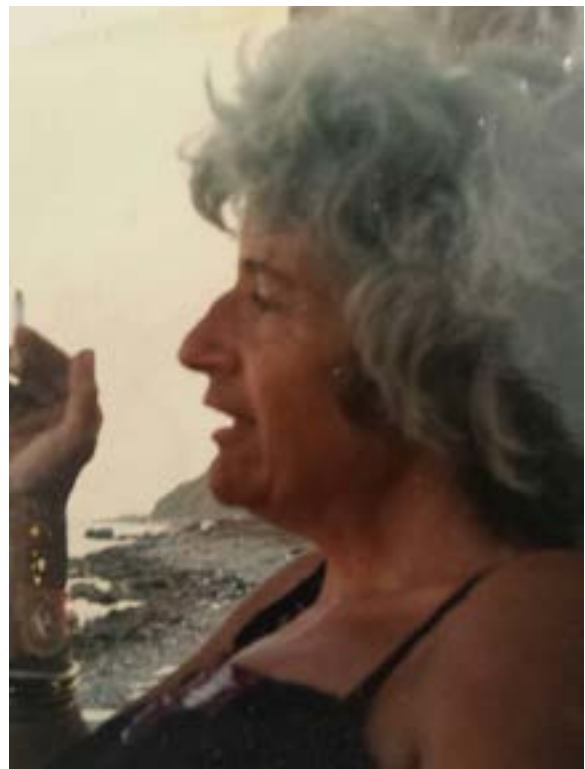
7 ייתכן ששם הכירה את דודאי, אשר היה מעורב ככל הנראה גם כן בפרויקטים של תכנון באיי יוון בשנות החמישים (רותי פרידמן, ריאיון, 22.7.2016).

8 אולסנר נולדה עם נכות קשה ברגליה והייתה צמודה למקל הליכה כל חייה (מאיה אולסנר, ריאיון, 22.6.2016).

באותה תקופה, מעידה פרידמן, אולסנר הושפעה מאוד מעבודתו של ברוצקוס בנושא תכנון אזורי, ויחד עם פרידמן הכלכלנית החלו לעבוד על פיתוח הממד הכלכלי בתכנון אזורי, כאמצעי לקידום צדק חברתי.⁹

בשנות השישים עזבה אולסנר את ישראל לתקופה קצרה לטובת לימודי מאסטר, וככל הנראה גם דוקטורט, באנגליה, אך חזרה ארצה ב־1967 בעקבות המלחמה בלי שהשלימה את הלימודים והתגוררה בתל אביב. בשנת 1977 ילדה את בתה היחידה מאיה, אותה גידלה לבדה, עברה לירושלים ושיפצה את ביתה בעין כרם. ביתה זה הפך לבית מרשים שבו הרבתה לארח את חוג חבריה הגדול ולקיים מסיבות ואירועים. עם סגירתו של המכון לתכנון ופיתוח החלה לעבוד כמתכננת במשרד השיכון (ראו למשל אולסנר, 1989), עבודה בה התמידה עד מותה הפתאומי ממחלה ב־1998.

כפי שהעידו מכריה שעימם שוחחנו, אולסנר הייתה עקשנית, חרוצה מאוד ודעתנית, ולא נתנה למגבלות השפה (ידיעת העברית שלה הייתה מוגבלת) או למגבלות הפיזיות להוות מכשול בעבודתה המקצועית ובחייה האישיים. היא ביטאה בקול רם את עמדותיה המקצועיות החברתיות והפרוגרסיביות בכל פורום שבו הייתה מעורבת. אולסנר הייתה הרפתקנית ואהבה במיוחד לטייל ברחבי העולם. היו לה חברים רבים בארץ ובעולם, ובהם גם פלסטינים שהכירה מעבודתה המקצועית ומפעילותה הפוליטית בתנועות שמאל רדיקלי, בעיקר בירושלים, בשנות השמונים והתשעים.

תמונה 3: אורסולה אולסנר (באדיבות מאיה אולסנר)

9 פרידמן מדגישה כי למרות שהמושג צדק חברתי לא נתפס באותה תקופה כפי שהוא נתפס כיום, הייתה ביניהם תמימות דעים בנוגע לתפקידו של התכנון לקדם צדק כזה, בפרט עבור קבוצות אוכלוסייה מוחלשות.

מישראל לאפריקה ובחזרה: מכבית, סיירה לאון ומודיעין ופרדיגמת התכנון האזורי בעבודתם של דודאי ואולסנר

בחלק זה נראה כיצד רעיונות התכנון האזורי אומצו והוטמעו בעבודתם המשותפת של דודאי ואולסנר. לשם כך נתמקד בשלושה פרויקטים של תכנון אזורי, השונים זה מזה בקנה המידה שלהם: (1) 'מכבית: מסגרת רעיונית לתכנית עיר חדשה' (דודאי ואולסנר, 1964); (2) 'התכנית הלאומית לאורבניזציה של סיירה לאון' (Sierra Leone National Urbanization Plan) (Dudai and Oelsner, 1965); (3) 'מודיעין: הצעת תכנית לעיר חדשה' (דודאי ואולסנר, 1968). שלושת המסמכים הללו עובדו ופורסמו על ידי המכון לתכנון ופיתוח בע"מ בתקופת הניהול של דודאי. ננתח את שלושת המסמכים במטרה להבין את הפוליטיקה והתנועה של ידע תכנוני, ובעיקר של רעיונות הנכללים תחת הפרדיגמה של תכנון אזורי בשלושת הפרויקטים הללו.

מכבית: מסגרת רעיונית לתכנית עיר חדשה (1964) ומודיעין - הצעת תכנית לעיר חדשה (1968)

נתייחס כאן לשני מסמכים אלו יחד משום שבמידה רבה המסמך המאוחר הוא המשך ופיתוח של הראשון. במסמך הראשון, שהוגדר כ"תכנית רעיונית לפיתוחה של עיר חדשה", או מה שכיום מכונה תוכנית אב (כלומר תוכנית לא סטטוטורית הכוללת עקרונות תכנון היכולים לשמש כבסיס לתכנון מתארי עתידי), היה השטח שבו התמקד התכנון אזורי ספר הקרוב לגבול הירדני מצד אחד ולמרכז העירוני הגדול בארץ (תל אביב) מן הצד האחר. התוכנית התייחסה במפורש לעובדה כי בתל אביב וברצועה העירונית המקיפה אותה מתגוררת כמחצית מאוכלוסיית המדינה. במקומות אלו חלו בעשרות השנים שלפני כן, ולאחר 1948 במיוחד, שינויים מואצים:

ישובים חקלאיים שנוסדו לפני העלייה המרוכזת, הפכו לקהילות עירוניות במהירות רבה כל כך, עד שלא הייתה אפשרות לספק, בקצב התפתחות זה, שירותים על בסיס כולל ולתכנן את האזור כיחידת תפעול אינטגרלית. כתוצאה מריכוז האוכלוסייה, השירותים, המתקנים, כוח האדם, התעשיות ואמצעי התקשורת - האזור הוא מקום הפעילות הכלכלית האינטנסיבית ביותר והפיתוח הדינאמי ביותר במדינה [...] תל-אביב דחוסה וכורעת תחת לחץ הגידול האזורי והלאומי [...] כאשר נוכחו לדעת, כי תל-אביב תישאר מקום הפעילות העסקית, התרבותית והמסחרית הגדול ביותר במדינה, יחד עם מקום המשיכה העיקרי לתיירות, הוחלט שיעשו צעדי תכנון מסוימים מתוך ראיית האזור כולו במקום ראיית תל-אביב כיחידה בפני עצמה. (דודאי ואולסנר, 1964, עמ'

(3)

מהדברים אנו למדים שבבסיס התוכנית עומדת תפיסה המבוססת על הפרדיגמה הוותיקה, זו שהותוותה באגף התכנון בראשות שרון ובחוג לרפורמה התיישבותית (שבהם כזכור פעל גם דודאי), של יצירת מדרג יישובי "תקין" ומאוזן (ברוצקוס, 1981). בה בעת אפשר לזהות בציטוט גם שינוי תפיסתי, המבוסס על הסתכלות חדשה ועל ההבנה כי מדרג יישובי אינו יכול להיווצר רק באמצעות פיתוח יישובים (עירות פיתוח והתיישבות חקלאית) בספר המרוחק מהמרכזים הכלכליים והתרבותיים, ברוח "תכנית שרון" או התוכניות האזוריות בלכיש, תענך ועדולם. אלא שהתוכנית הנוכחית מציעה להכיר בכך שהמרכז העסקי, הכלכלי והתיירותי או התרבותי, יישאר עוד שנים רבות במטרופולין תל אביב, וכי שיעור המתגוררים בה יגדל (על פי התחזית במסמך, כרבע מאוכלוסיית

המדינה היה צפוי להתרור בעיר בשנת 1970). על כן מציעה התוכנית לפתח עיר חדשה באזור הספר, הקרוב גם לתל אביב, מקור התעסוקה המרכזי, וגם לירושלים, בירת המדינה והמרכז המנהלתי והשלטוני. פיתוח של עיר חדשה, טענו דודאי ואולסנר, "יוכל לשמש יסוד לחלוקה מחדש מסודרת של הפעילות התעשייתית, לפיזור האוכלוסייה, לעידוד תכנון רשת תובלה אזורית ומיקום שירותים עירוניים נוספים. במישור התכנוני יכול הדבר לשמש תחילת גיבושו של אזור תל-אביב רבתי" (דודאי ואולסנר, 1964, עמ' 3).

התכנון במקרה זה אינו רק בוחן את העיר החדשה וסביבתה הקרובה, אלא גם מסתכל בראייה רחבה, אזורית באופייה, על התכנון. כך למשל מוקדש חלק מהתוכנית לדיון ב"אזור תל-אביב והעיר החדשה" ובו ניתנת ההצדקה לתכנון: "ההחלטה לבנות עכשיו את העיר מכבית נובעת מראיית אזור תל-אביב כיחידה, מהבנת תפקידו של האזור במדינה...". אומנם, כפי שמצינים דודאי ואולסנר, בניית העיר היא החלטה של ועדה בין-משרדית שהטילה עליהם את התכנון, אך לטענתם "במסגרת מדיניות מקיפה של פיתוח אזורי יש לעשות מאמצים מתואמים כדי להפנות מהכרך עצמו מקצת מהשירותים, ומהאוכלוסייה התלויים בו" (דודאי ואולסנר, 1964, עמ' 5).

כלומר התכנון הוא תוצר של מדיניות מכוונת מלמעלה, אך מבוסס על עקרונות תכנון אזורי המביאים בחשבון לא רק שיקולים נופיים ופיסיים ("העיר תמוקם על האדמות שאינן ראויות לעיבוד בהרים המזרחיים"), אלא גם שיקולים דמוגרפיים, כלכליים וחברתיים. בה בעת הרעיונות הישנים של מדרג עירוני מאוזן וערי ביניים המהוות מרכז אזורי, שהתוו בתכנון האזורי של שנות החמישים, נותרו על כנם גם בתכנונה של מכבית: "מקומה [של מכבית] בחלק האורבאני והמתועד ביותר במדינה הוא אחד היסודות באזור העירוני של תל-אביב רבתי, ממלאת תפקידי שיכון לאומיים ומשמשת מרכז אזורי לישובים הכפריים בחבל מודיעין" (דודאי ואולסנר, 1964, עמ' 7); "מילוי התפקידים האזוריים של העיר, ממיקומה של מכבית... אפשר לצפות שהמרכז העירוני שלה ייהפך למרכז המסחרי של הקהילות הכפריות באזור מודיעין" (דודאי ואולסנר, 1964, עמ' 10; הדגשה במקור).

להיבט חברתי משמעות רבה מאוד בתוכנית והחלק שיוחד לו בתוכנית הוא נרחב מאוד. האוכלוסייה הצפויה והרצויה היא אוכלוסייה מגוונת: "מכבית תמשוך אוכלוסייה מגוונת ביותר – אנשים בעלי כישרונות שונים ומגוונים, בעלי הכשרה, תעסוקה, הכנסה, גיל, מוצא, עניין ואופי שונים" (דודאי ואולסנר, 1964, עמ' 13). חלק נוסף בתוכנית מוקדש לניתוח האזור מבחינה פיסית, קרבתו לגבול, דרכי תחבורה ואפשרויות נגישות. כמו כן צורף לתוכנית נספח של שישה עמודים כפולים שכותרתו 'מכבית ואיזור תל-אביב: רקע חברתי – כלכלי'. הנספח, שעל כתיבתו חתומה המחלקה למחקר כלכלי-חברתי במשרד השיכון, כולל פרוגרמות וטבלאות המנתחות את מגמות התעסוקה והדמוגרפיה של האזור ואת השפעתה של הקמת עיר נוספת על המצב הקיים. הכללתו של נספח זה כחלק מהתוכנית עולה בקנה אחד עם הגישות החדשניות והדגש על היבטים חברתיים וכלכליים בתכנון שאפיינו את דודאי ואולסנר באותה תקופה, כפי שעלה גם מהראיונות שערכנו.¹⁰

10 גם כיום עדיין אין חובה חוקית לצרף נספח חברתי לתוכניות סטטוטוריות, על אף דיון (אקדמי ולא אקדמי) ער בצורך בכך. לכן, גם מבחינה זו מדובר בהיבט חלוצי ופרוגרסיבי ביותר לזמנו.

תמונה 5: תרשים, מכבית – האזור ואופי העיר (מקור: דודאי ואולסנר, 1964, עמ' 11)

תמונה 4: מפה של "מכבית והאזור" (מקור: דודאי ואולסנר, 1964, עמ' 1)

ביוני 1968, ארבע שנים לאחר פרסומה של התוכנית הרעיונית להקמת העיר מכבית, פורסם מסמך נוסף במכון לתכנון ופיתוח שהוכן עבור משרד השיכון. המסמך, 'מודיעין: הצעת תכנית לעיר חדשה', הוא תוכנית מתאר של ממש והוא מקיף ורחב בהרבה מהתוכנית הרעיונית שפורסמה קודם לכן. התוכנית מחולקת לשלושה: חלק ראשון, העוסק בסקירה של מודיעין והאזור הסובב; חלק שני שהוא התוכנית המתארית, כולל תוכנית מפורטת לשכונות ולמרכז העיר; ופרק העוסק בתשתיות כגון מים וביוב.

מבחינת מדיניות תכנון ופוליטיקה מרחבית מדובר בהמשך ישיר ופיתוח של הרעיונות שהותוו קודם לכן על ידי דודאי ואולסנר. דודאי עצמו מנסח זאת בהקדמה:

בתכנון מודיעין הוחל מתוך שיקולים שונים, ביניהם מדיניים וביניהם שיקולי תכנון פיזי, הן במסגרת ארצית, והן במסגרת אזור המטרופולין של תל-אביב רבתי... למרות מדיניות פיזור האוכלוסיה אין ספק, כי תל-אביב תשאר המרכז הכלכלי של המדינה וברור שבאזור זה ימשיך להיות ריכוז האוכלוסין הגדול ביותר שבמדינה... הרעיונות הללו הועלו לראשונה בשנת 1950, בעת הכנת התכנית הפיזית הארצית על ידי אגף התכנון. ב-1964 הוחל התכנון [הכוונה לתוכנית הרעיונית של מכבית] מתוך כוונה להכין תכנית שתהווה שלב בתכנון האזור כולו... מתוך שיקולים אלו הטיל משרד השיכון על המכון לתכנון ופיתוח להכין תכנית אב מוקדמת עבור מודיעין [תכנית מכבית]. תכנית המתאר הוכנה על ידי אגף התכנון של משרד הפנים, בשיתוף עם המכון לתכנון ופיתוח. (דודאי ואולסנר, 1968, ללא ציון עמוד)

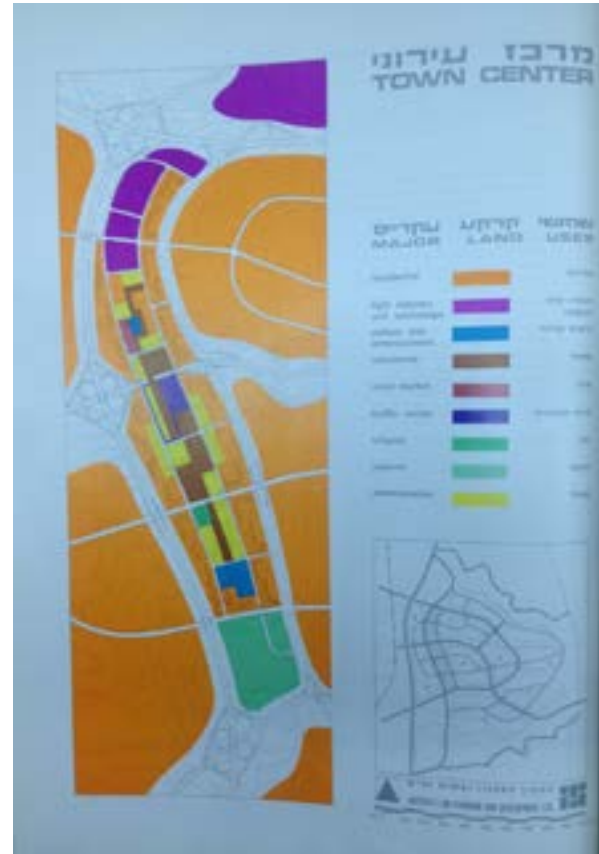
העקרונות האזוריים בתכנון העיר באים לידי ביטוי כבר בהקדמה שכותב דודאי לתוכנית:

עדיין לא התגבשה תכנית סופית אך לאור ההתפתחות בעבר, ניתן לחזות כמה נטיות עקרוניות לעתיד. מגמה אחת היא הצורך בממדים גדולים של עיר 'סטליטית' לתל-אביב. עיר זו תשלים את ההתגבשות העירונית באזור המטרופולין בהיותה החוליה בשרשרת מרכזי משנה סביב אגד הערים גוש דן. מיקום התיישבות עירונית זו אותר במורדות גבעות חבל מודיעים, המפרידות בין ההר והשפלה, דבר שיגביל את המשך ההשתרעות העירונית על אדמות השפלה הפוריות. נקודה חשובה הינם היתרונות האקלימיים של האזור בהשוואה לשפלה. (דודאי ואולסנר, 1968)

המסמך התכנוני כולל תיאור מפורט, לרבות תכנון מתארי של שכונות בעיר, המרכז המסחרי (ראו תמונה מס' 6), דרכי הגישה והמערכות התומכות השונות וכן פירוט של הסעיפים החברתיים, הכלכליים, הדמוגרפיים והסביבתיים כפי שנדונו בתוכנית הרעיונית של מכבית. למרות הפירוט הנרחב, המסמך מתואר על ידי דודאי בגמישות רבה, והוא מבוסס – לדבריו של דודאי – על העבודה המוקדמת יותר:

התהליך מבוסס על היזון חוזר, תכנית האב של מודיעין תשמש כבסיס לשיפורים ושינויים בהתאם להתפתחויות שיחולו במדע התכנון ובמצב בארצנו ובאזור עצמו. התכנית תעמוד בבדיקה מתמדת ותועמד במבחן המציאות, ההולכת ומשתנה, כדי שתהיה מציאותית ותענה על הצרכים כאשר יגיע השלב הממשי של פיתוח העיר. (דודאי ואולסנר, 1968)

כמו כן מפרט דודאי את המשימות העיקריות שנקבעו לעבודת התכנון, ובהן "הכנת בסיס להמשך התכנון לקראת ביצוע בעתיד, כשיתעורר הצורך בהקמת העיר" ו"הכנת מסגרת ותכנית להתחלה מיידית של ביצוע התכנון, במקרה הצורך". עקרונות אלו של גמישות מחשבתית ותכנונית עולים בקנה אחד עם דבריו המאוחרים יותר של דודאי, שהבאנו קודם לכן (דודאי, 1975), בנוגע לצורך בתוכניות קונצפטואליות וגמישות שמקדמות ביצוע בהתאם לצרכים. גמישות זו, המאפשרת התייחסות גם לפיתוחים עתידיים, באה לידי ביטוי כמעט בכל אחד מסעיפי התוכנית. כך למשל בחלק הדין ב"מקומה של מודיעין במערכת האזורית המתפתחת" (דודאי ואולסנר, 1968, עמ' 4) נכתב כי "טרם הושלמה בדיקת האפשרויות לפתרונות בעיית התחבורה במטרופולין, ויש לצפות שעם פיתוח יתר של רעיונות תכנון התחבורה, יימצאו פתרונות שונים מהנוכחיים". במבט עכשווי, כיום תחום התכנון מכיר בצורך בתכנון מידי זמני לצד תכנון ארוך טווח ובתכנון טקטי לצד תכנון אסטרטגי. חוקרים שונים עמדו בשנים האחרונות על הצורך בתוכניות גמישות ועל היעדרה של גמישות מספקת במערכת התכנונית הקיימת (אלפסי ופורטוגלי, 2009), אך למרות זאת גם בעשורים הבאים מעטים בלבד עסקו, באופן תאורטי או מקצועי, בסוגיה זו. לפיכך, תפיסתם התכנונית של דודאי ואולסנר בדבר הצורך בתכנון קצר מועד, גמיש, אשר עונה לצורכי השעה ומאפשר שינויים עם הזמן, הקדימה ללא ספק את זמנה, ונבעה כנראה מביקורת שהתפתחה אצלם על התכנון המסורתי אשר אינו עומד בקצב השינויים ובצורכי המציאות המרחבית. ביקורת זו אפיינה את עבודתה התכנונית של אולסנר גם בעשורים שלאחר מכן ועד למותה, כפי שעלה מהראיונות שערכנו עם מכריה ועמיתיה לעבודה במשרד הפנים ומהדברים שנכתבו לימים על עבודתו של דודאי (ברוצקוס, 1982).

תמונה 6: מרכז עירוני מודיעין
(מקור: דודאי ואולסנר, 1968, עמ' 55)

באופן מעשי תוכנית זו מעולם לא אושרה במוסדות התכנון או הגיעה לכלל ביצוע. באופן אירוני, למרות העבודה הרבה והמעמיקה שנעשתה במכון לתכנון ופיתוח, תרומתם ועבודתם של דודאי ואולסנר בתכנון העיר מודיעין נמחקה כמעט לחלוטין מההיסטוריה. בתוכנית אשר על בסיסה הוקמה לבסוף העיר בראשית שנות התשעים נכתב במבוא:

תכנון העיר מודיעין הוא תוצאה של תפיסה תכנונית שהתגבשה במשך שנים רבות, ואף זכתה להכרת הממשלה שהחליטה (בהחלטה מספר 1196 מיום 22.12.1985) על יישוב עירוני שיתוכנן באזור מודיעין על ידי משרד הבינוי והשיכון. (משרד הבינוי והשיכון, 1990, עמ' 7)

ברשימת המקורות שבסוף המסמך אין כל אזכור לעבודה המוקדמת שעשו דודאי, אולסנר ואחרים. במאמר שדן בהיסטוריה של תכנון ופיתוח העיר מודיעין (גולני, 1997) מציין החוקר כי הרעיונות הראשוניים אכן עלו כבר בשנות החמישים, אך:

בתכנון אזורי ובתכנון ערים יש להצטייד בסבלנות רבה עד אשר זוכים לראות את הרעיונות מתגשמים. אין הדבר דומה לארכיטקטורה, שבה בדרך כלל נדרש זמן קצר יותר, שכן ברגע שקיים רעיון, מתגבשת תוכנית והיא מתאשרת – תוך שנים ספורות עומד הבניין על מכונן. ברמות הארצית והאזורית אתה נזקק להרבה עשרות שנים עד למימוש הרעיון. (גולני, 1997, עמ' 52)

עוד מציין גולני כי הקרדיט לרעיון העיר הזו שמור לאליעזר ברוצקוס, ממנו שמע אישית על הרעיון להקים עיר באזור זה.¹¹ לטענתו התכנון שבוצע על ידי המכון לתכנון ופיתוח לא הבשיל לכדי מימוש משום שבשנות השישים והשבעים המשאבים העיקריים הופנו לבניין באזורי יהודה ושומרון ו"הרעיון של העיר 'מכבית' החל לאבד גובה וזנח". (גולני, 1997, עמ' 52)

ב-1978 התפרסמה תוכנית לעיר חדשה באזור – 'שעלבים' (על שם הקיבוץ הדתי הסמוך שעלבים). התוכנית נערכה על ידי האדריכל מרטנס, שהיה הממונה על היחידה לתכנון ערים, ועל פיה יועדה העיר לכ-250 אלף תושבים (גולני, 1997). מעניין הוא שגם במקרה זה לא נעשה שימוש בעבודה המוקדמת של דודאי ואולסנר, והאדריכל משה ספדי, שהיה אחראי לתוכנית של העיר החדשה, לא הכיר בתרומתם לתכנון.¹² בשני מאמרים שפורסמו באלבום מהודר לכבוד העיר מודיעין (מירון, 2014), האחד שעוסק ב"התפתחות המחשבה שהובילה בסופו של דבר לתכנון העיר מודיעין" (ספדיה, 2014, עמ' 123) והאחר העוסק בסיפור תכנונה של העיר (ספדיה וכהן, 2014), אין זכר או אזכור לעבודה המוקדמת שהתבצעה כבר בשנות השישים. מוזרה עוד יותר העובדה כי אולסנר, אשר הועסקה בתקופה זו במשרד השיכון, לא הייתה חברה בצוות המתכננים או היועצים של תכנון העיר. ייתכן כי, כפי שהעידה חברתה רותי פרידמן (ריאיון, 21.7.2016), אולסנר הודרה על ידי דרגים בכירים במשרד מהפרויקט של מודיעין משום שבשנים הללו גילתה התנגדות לתכנון העיר כי ראתה בהקמתה פגיעה בערים הקיימות לוד ורמלה, כחלק מהשקפת עולמה התכנונית-פוליטית הרדיקלית יחסית, ודאי ביחס לגישות הממסדיות של משרד השיכון בו הועסקה.

11 לאור ההשפעה של ברוצקוס על דודאי והקשר המקצועי ביניהם ניתן להניח שברוצקוס שיתף את דודאי ברעיונותיו אלו.

12 מעניינת העובדה כי באתר הרשמי של העיר מודיעין יש אזכור חטוף לדודאי כ"יוזם הקמת העיר". אולסנר אינה מוזכרת כלל.
http://www.modiin.muni.il/ModiinWebSite/ArticlePage.aspx?PageID=629_713

תמונה 7: רישום "מעבר הולכי רגל"
(מקור: דודאי ואולסנר, 1968, עמ' 58)

תמונה 8: תרשים "שטחים, אוכלוסייה וצפיפות"
(מקור: דודאי ואולסנר, 1968, עמ' 43)

התוכנית הלאומית לאורבניזציה של סיירה לאון

בדצמבר 1965 פרסם המכון לתכנון ופיתוח מסמך תכנוני שכותרתו 'התוכנית הלאומית לאורבניזציה של סיירה לאון' (Sierra Leone National Urbanization Plan). מסמך זה הוא למעשה סקר רחב יריעה לקראת תכנון אזורי כולל למדינה. השימוש בעקרונות התכנון האזורי לתכנון כולל של מדינה שלמה כיחידת תכנון, כפי שהראינו, היה עיקרון מקובל בשנות השישים המוקדמות, במיוחד עבור מדינות מתפתחות (Fridmann, 1964). סיירה לאון בתקופה זו הייתה מדינה פוסט-קולוניאלית צעירה יחסית, קטנה הן בשטחה והן בגודל אוכלוסייתה (כשני מיליון נפש). כמדינה פוסט-קולוניאלית רווחה בה מסורת קולוניאלית בריטית, שהתבטאה למשל במוסדות השכלה גבוהה שנבנו בתקופה הקולוניאלית (גולן, 1986). המסמך עצמו, הכתוב אנגלית, כולל פרקים העוסקים בסוגיות השונות – אנושיות וכלכליות (תעשייה, תחבורה, דמוגרפיה ואוכלוסייה וכו') ופיסיות (אקלים, מבנה פיס, מאפיינים אזוריים ועוד), ומבחינה זו דומה באופי הניתוח, בקטגוריות הנדונות ובגרפיקה לתוכניות של מכבית ומודיעין, למרות הסקאלות המרחביות והמנהלתיות השונות מאוד.

עיקרי התכנון והרקע לו הוצגו על ידי דודאי במרכז לחקר ההתיישבות (דודאי, 1966), וסיכום הממצאים הוצג גם בעברית בכתב עת מקצועי (דודאי ואולסנר, 1967). התוכנית לא זכתה להמשך או למימוש,¹³ ולא נחקרה עד לאחרונה (Levin, 2015).¹⁴ דודאי עצמו עזב את המכון לתכנון ופיתוח בראשית שנות השבעים ונסע לעבוד מטעם האו"ם בסינגפור, והיחסים בין ישראל וסיירה לאון, כמו עם מרבית מדינות אפריקה, נותקו באוקטובר 1973 בעקבות המלחמה (עודד, 2011).

הרעיון לתכנון נולד ב־1960, כשדודאי נתבקש על ידי המחלקה לשיתוף בינלאומי במשרד החוץ ליעץ לממשלת סיירה לאון בבעיות תכנון עיר הבירה פריטאון (דודאי, 1966). בשנה זו ביקרה במדינה שרת החוץ גולדה מאיר כחלק ממסע במדינות האזור, וסיירה לאון הייתה בין ידידותיה הטובות של ישראל ביבשת. הסיוע הישראלי למדינה כלל במחצית הראשונה של שנות השישים גם סיוע ביטחוני, במסגרתו שבעה מומחים צבאיים ישראלים נכחו במדינה וסייעו בהקמת אקדמיה צבאית לקציני חי"ר ב־1967 (עודד, 2011). סיוע בתכנון, אדריכלות ופיתוח היה חלק מסיוע החוץ ומעורבותה של ישראל באפריקה מאמצע שנות החמישים ועד 1973,¹⁵ ובאופן ספציפי בסיירה לאון, שבה נבנו מיזמים אדריכליים והייתה נוכחות בולטת של חברת 'סולל בונה' (ליון, 2016). לטענת אישים שהיו מעורבים בכך (ווי, 2003), הסיוע בתחומים אלו נולד באקראי, ומתוך הרצון לייצא את הידע שפותח בישראל, בעיקר בחבל לכיש, בנושאי תכנון ופיתוח (ראו גם אפרת, 2004; שרון, 2006; Sharon, 2017). אחרים טוענים כי פרויקט זה "מצביע על הפיכתה של אפריקה למעבדה לאישוש הפרקטיקה המרחבית הקולוניאלית, שעסקה בניסוח רעיונות של ניהול אוכלוסייה ועיצוב המרחב" (יעקובי, 2015, עמ' 17). עוד טוען יעקובי כי מומחיותם של האדריכלים הישראלים באפריקה בתקופה זו הייתה עוד אמצעי לדמיון

13 אף על פי שאושרה על ידי ממשלת סיירה לאון ("סיירה לאונה אישרה", 1966).

14 מחקרה של האדריכלית והחוקרת איילה ליון הוא הראשון והמעמיק ביותר שאנו מכירים העוסק בתכנון האדריכלי הישראלי בסיירה לאון בכלל, ובו פרק הנוגע לתוכנית זו בפרט. ליון ביססה את מחקרה על חומרי ארכיון וראיונות שערכה בסיירה לאון, אך למרות עבודתה הרצינית גם בעבודתה המשיכה אי-ההכרה בתפקידה ותרומתה של אורסולה אולסנר, אשר שמה מצוין במחקר רק ברשימה הביבליוגרפית. הפרק מתייחס רק לעבודתו של דודאי, אשר היה אומנם הרוח החיה ביצירת הקשרים עם בכירי הממשלה בסיירה לאון ומנהל המכון לתכנון ופיתוח, אך העבודה נעשתה ונחתמה על ידי דודאי ואולסנר.

15 הסיוע בתקופה זו בתחומי הפיתוח, התכנון והאדריכלות ניתן לא רק באפריקה אלא גם באסיה, למשל באירן (Feniger & Kallus, 2016) ובבורמה (ווי, 2003).

הגאוגרפיה האפריקנית ולגיבוש הצדקות מוסריות להתערבות במרחב שלה, או כפי שהוא מכנה זאת "גאוגרפיה מוסרית", כלומר כזו המעצבת את הבניית הסדר העולמי והבנתו בהקשריו המרחביים מבחינה אתית, פוליטית וקונגטיבית, ומושתתת על מערך טיעונים ונימוקים אתיים המייצרים, משעתקים ומגבים סוגי שיח ופעולות של המדינה מבחינה מוסרית (יעקובי, 2015; Shapiro, 1994). על אף הרצון הטוב והניסיון המקצועי שנלוו לשיקולים המוסריים והפוליטיים (או הצבאיים, כפי שמראה ברגמן, 2016), יש הטוענים כי הידע הישראלי נכפה על האפריקאים הר כניגית, ושאחרי שהמומחים והמתכננים הישראלים עצבו הם השאירו אחריהם בעיקר הבטחה גדולה שהופרה (שחר, 2016).

דודאי נכח בסיירה לאון במשך כחודשיים כדי ללמוד על הבעיות האורבניות ובהתאם להשקפתו התכנונית הגיע למסקנה:

אם כי אפשר ליעץ לתכנון העיר עצמה וגם [אפשר] להכין תכנית לעיר לא תצמח מזה תועלת רבה. הבעיה האמתית היא חוסר תכנית לפיתוח המדינה, חוסר מדיניות להכוונת הפיתוח, ומתוך כך ריכוז כל הפעילות בבירה וגידולה המתמיד, המדאיג, שאינו עומד בפרופורציה להתפתחות המדינה כולה. (דודאי, 1966, עמ' 20)

בסיור שערך במדינה השתכנע דודאי כי נדרשת גישה אזורית-כוללנית וארצית לפיתוח המדינה ולאורבניזציה שלה (דודאי, 1966). בעקבות דו"ח שכתב והתכתבויות בנושא ביקר שר השיכון והתכנון הארצי של סיירה לאון בישראל וב-1964 אושר תקציב להכנת סקר מקדים שנועד להצביע על מגמות מרכזיות ולסייע להשגת מימון להמשך התכנון בשלב מאוחר יותר.

התוכנית התבססה על נתונים של ממשלת סיירה לאון שנתקבלו ממשרדי ממשלה, מוסדות רשמיים, מפעלים ואוניברסיטאות, ובמקרה הצורך גם מסקרים בינלאומיים שבוצעו במדינה. על סמך נתונים אלו נכתב "סקר כוללני ממצה, לניתוח הממצאים ולקביעת קווים עקרוניים לתכנית האורבניזציה [של המדינה]" (דודאי, 1966, עמ' 23). הסקר שהתפרסם שימש את המדינה והוצג כתוכנית פרלימינרית ראשונה למדינה (Levin, 2015). בדומה לתוכניות למכבית ומודיעין, נטען כי תוכנית זו התבססה על עקרונות האזור והתכנון האזורי ועל תכנון מודרניסטי פרואקטיבי (בניגוד לתכנון רטרואקטיבי) (Levin, 2015). כפי שציין דודאי (1966) עקרונות אלו כללו בעיקר רעיונות שנלמדו בישראל, כגון פיזור אוכלוסין, יצירת מדרג עירוני מאוזן והקמת ערי ביניים שישרתו את המערך הכפרי-חקלאי. עקרונות תכנוניים-אזוריים התבססו על מתודולוגיות שמקורן באירופה וארצות הברית ואשר יושמו בשנות החמישים בישראל (ויץ, 2003; שרון, 2006, 2015). בדומה לתוכנית שרון הישראלית, שכאמור דודאי היה שותף בהכנתה, גם התוכנית לאורבניזציה של סיירה לאון הייתה תוכנית ארצית. אך כפי שטוענת לוין (Levin, 2015), היא דמתה מאוד לתוכניות האזוריות של לכיש, עדולם ותענך באופן שבו הורכבה מאזורים אזוריים מצד אחד, אך לא כללה הקמת ערים חדשות מהיסוד, אלא צמיחתן מהכפרים המקומיים הקיימים מן הצד האחר; אולי כלקח מכישלונות התכנון האזורי בישראל (ראו תמונה מס' 9). דודאי תיאר זאת כך:

פיתחנו מחשבה ליצירת מרכזים עירוניים בעלי חשיבות מספקת כדי שיהיו משקל מאזן בתהליך פיתוח המדינה. על ידי כך גם ישמר הפוטנציאל האנושי, והיקדום התרבותי והכלכלי לא יפגר אחרי עיר הבירה באותה מידה כפי שקורה כעת. (דודאי, 1968, עמ' 24)

הפילוסופיה התכנונית שהנחתה את דודאי ואולסנר, ולטענתנו זו באה לידי ביטוי גם בתכנון במכבית ומודיעין, הייתה של תכנון רב־ממדי, כוללני אך גמיש; כזה שמתווה קווים כלליים והנחיות, אך אינו מתארי־סטטוטורי ויש בו דגש חברתי־תרבותי וכלכלי. כך למשל מתארים המתכננים את הפרויקט:

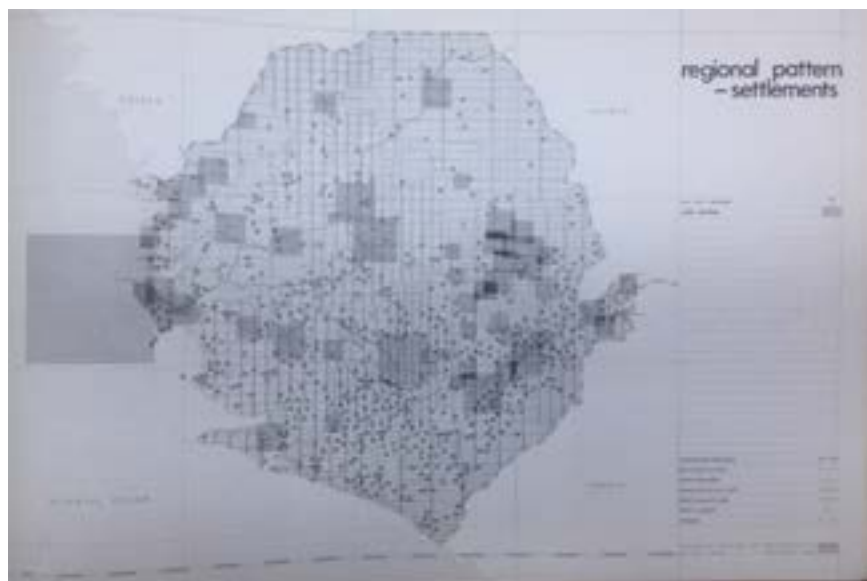
התכנון צריך להיות רב־ממדי ומורכב מענפים שונים המרכיבים יחד תוכנית כוללת. הוא צריך לפעול בעת ועונה אחת עם גורמים ברמה הלאומית וגורמים ברמה המחוזית – כפרית. ההחלטות הראשוניות חייבות להיות מושתתות על אינטואיציה וללא תכנון של סדר מאורעות קבוע, ועל סמך המידע שייאסף מהן ניתן יהיה להתחיל סדרה חדשה של פעולות מתוכננות בהמשכיות רצופה. חשיבות רבה יש להקדיש לממד התרבותי... תכנון שבו יש התחשבות רבה בצדדים התרבותיים חייב להכיר ולהתחשב ביחס המסובך שבין הגורמים היוצרים ובונים אותה תרבות... תכנון כזה צריך להיות כולל, רחב, גמיש ומכוון לנקודות נבחרות [...] גישה המאפשרת לבנות תכנון שלד רחב וגמיש, שישמש נקודת מוצא והכוונה בכל מוקד של חלק מתפתח וישמש ראשי פרקים לפיתוח המבוסס על מסגרת של אורבניזציה. (דודאי ואולסנר, 1967, עמ' 32)

במקום אחר מתאר זאת דודאי:

לי נראה שאין צורך ביתר פירוט ודיוק [של הסקרים, לעומת מדינות מפותחות], פני הדברים משתנים יותר מדי מהר בארצות המתפתחות... המסקנה מכך היא שגם התכנון אינו צריך להיות מפורט ומדויק יתר על המידה. (דודאי, 1968, עמ' 21)

כמו בתוכניות למכבית ומודיעין, המתכננים היו מודעים למגבלות התוכנית שהציעו והתייחסו ברפלקסיביות להצעותיהם:

ההישג העיקרי בעבודתנו היא העובדה שבאמצעים מעטים, בזמן קצר יחסית ותוך שימוש בנתונים קיימים, הצלחנו להכין תכנית ראשונית לאורבניזציה של המדינה. ברור לנו שעבודתנו זו אינה מושלמת ושדרושה בחינה של מסקנותינו, העמקת מחשבתנו ובסיכום, הצעות תכנון יותר ברורות ומדויקות. עם זאת, במקבי ובד בבד עם העמקת והרחבת הסקר והתכנית שהכינונו אנו רואים אפשרות והכרח להתחיל גם בתכנון מפורט על יסוד תכניתנו המוקדמת. נראה לנו שזו הדרך לתכנון כוללני אזורי בארצות המתפתחות... התכנון נרכש עם התאמה מתמדת של התכנית למציאות ושלינויים החלים בחיי החברה והמדינה. (דודאי, 1968, עמ' 25)

תמונה 9: תרשים המתאר את תפוצת היישובים בסיירה לאון
(מקור: Dudai & Oelsner, 1965)

תמונה 10: תרשים המתאר את מיקום הערים בסיירה לאון
(מקור: Dudai & Oelsner, 1965)

דיון

במאמר זה ביקשנו למלא שתי מטרות. המטרה האחת הייתה להציג את תנועת הידע התכנוני שהתגבש במערב במחצית הראשונה של המאה ה-20 במסגרת הפרדיגמה של תכנון אזורי, במסעו מאירופה לישראל ולאפריקה. לשם כך הצגנו את עבודתם של אריה דודאי ואורסולה אולסנר בשני המקומות הללו בשנות השישים. המטרה האחרת הייתה לחשוף את תפקידו של התכנון כתרבות, קרי את עבודתם המקצועית של השניים, שבמידה רבה נשכחה מההיסטוריה והמחקר על תכנון ישראלי, ודרך חשיפה זו לעמוד על פרק מעניין בתולדות התכנון הישראלי, הרלוונטי להקשרים התרבותיים והחברתיים של זמנו, כפי שגם הראינו במקום אחר ולגבי סוגיות תכנוניות שונות (משגב ועמיתים, 2023).

כפי שהראינו לאורך המאמר, לידע התכנוני יש שני ממדים – ממד גאוגרפי וממד ביוגרפי. הממד הגאוגרפי בא לידי ביטוי בכך שאומנם ההקשר "הגלובלי" של התכנון האזורי נבע מהשיח והפרקטיקה התכנוניים בעולם באותה תקופה, אך הייתה חשיבות גם להקשר האזורי-ישראלי. בתקופה זו ישראל שימשה מעין "מעבדה מרחבית ואדריכלית" (יעקובי, 2015), בה תוכנו צורות התיישבות מגוונות ברוח התכנון האזורי ואלו יוצאו לעולם המתפתח ולמדינות פוסט-קולוניאליות צעירות כמו סירה לאון. הממד הביוגרפי, כפי שפירטנו, נובע ממסלול הלימודים וההתנסות העשירה של דודאי ואולסנר, אשר יצר בסיס איתן להבנת האתגרים העומדים בפניהם בסיירה לאון. התכנון האזורי כתאוריה ופרקטיקה תכנונית גלובלית קינן (nested) והתנסה בישראל, ולאחר מכן הועבר למדינות אפריקה העצמאיות באותן השנים ותפס תפקיד בטרטוריות הלאומיות המתהוות באפריקה. כך למשל בפרויקטים של התיישבות חקלאית אזורית שתוכננו על ידי מומחים ישראלים בטנגניקה ובקניה (מושיב, 1965) או פרויקטים של תכנון אזורי בחבש (אתיופיה) ובניזיר שתוכננו על ידי המכון לתכנון ופיתוח ("הטכניון מחפש", 1964).¹⁶

בהקשר לביוגרפיה ולגאוגרפיה של התכנון האזורי שאותן שרטטנו עולה השאלה שנוסחה זה מכבר על ידי פנסטר (2013) בנוגע לידע תכנוני: האם הוא דדוקטיבי או אינדוקטיבי? ניכר כי הרעיונות של תכנון אזורי שהגיעו לישראל (פלשתינה-א"י דאז) משנות השלושים ואומצו במיוחד מסוף שנות הארבעים, הם דדוקטיביים, ולראיה האופן שבו שימשו כבסיס לתכנון במערב, בישראל ובמדינות מתפתחות. חוקרים אשר עסקו בתנועה של ידע תכנוני במאה העשרים עמדו כבר על כך כי התנועה של ידע חדשני בתכנון ורעיונות לפיתוח היא לרוב בכיוון ברור – ממדינות מערביות, במיוחד במערב אירופה ואמריקה הצפונית, למדינות מתפתחות. לתנועה זו יש דגמים אנליטיים שונים הקשורים לפוליטיקה ולאופי היחידות הלאומיות שבהן מתרחשת תנועת הידע ולנשאים האנושיים שלו (Ward, 2002). אולם למקום עצמו ולשינויים שהידע עובר ישנה חשיבות במקרה שלפנינו, שכן התכנון האזורי, גם כשהתבסס על עקרונות תאורטיים מערביים, התפתח והשתנה לאור הניסיון ליישמו בישראל, טרם המשיך בתנועתו לאפריקה ולמקומות נוספים, ועל כך הוא אינדוקטיבי. אין כוונתנו לומר כי התכנון הישראלי, למשל המקרה של מודיעין (שכלל לא הגיע לכדי ביצוע), השפיע ושינה את התכנון המערבי, אלא שנסיבות ליישם ידע מערבי בישראל קיבלו במקרים רבים גוון מקומי בהתאם לצרכים והתנאים הפיסיים

16 דודאי עצמו פעל בשנות השישים בעוד מדינות מלבד סירה לאון, כגון אוגנדה, חבש (אתיופיה) וקניה. ראו מכתב מהקונסוליה הישראלית באדיס אבבה למר י. בן יעקב, סגן מנה"ל מש"ב, מתאריך 19.6.1963, המתאר את מסעו של דודאי ופנישותיו בנושאי תכנון במדינות הללו (חצ 5 – 2134).

והחברתיים-תרבותיים המקומיים, וככזה נדד הידע הלאה למקומות אחרים על פני הגלובוס, למשל לאפריקה, כפי שהראה המקרה של התכנון בסיירה לאון.

מקרי המבחן שעסקנו בהם חושפים בפנינו עבודה של מתכננים "נשכחים" ומחזירים אותם לדיון ההיסטורי על תכנון ישראלי, וגם מאפשרים לחשוב על תנועה של ידע ופיתוח תכנוני כמסלול שאינו חד-צדדי ולא אחיד מבחינה טמפורלית. העבודות של דודאי ואולסנר, אשר אימצו את הפרדיגמה של תכנון אזורי ונתנו לה פרשנות חדשה, נעשו במקביל בישראל ובאפריקה ולא בהכרח נענו לדפוס של אימוץ ידע, התאמתו למקום החדש וייצאו בשלב מאוחר יותר למקום אחר. במקרה שלפנינו אימצו המתכננים ידע שהגיע באמצעות סוכנים אנושיים (Ward, 2002), כלומר מתכננים ישראלים שלמדו בחו"ל לפני 1948, ולאחר מכן פותח פה בשנות החמישים. בניגוד למתכננים ואדריכלים שהתבססו בישראל ואז עברו לעבוד בחו"ל וייצאו את ניסיונם לאפריקה (יעקובי, 2015; יעקובי ושדר, 2016), דודאי ואולסנר עבדו במקביל במהלך שנות השישים על פיתוח הרעיונות שלהם ליישומם של תכנון אזורי הן בישראל – במכבית ומודיעין, והן באפריקה – בסיירה לאון. ההבדל בהיקף התוכניות עצום, אבל הרעיונות דומים – תכנון גמיש, לא מתארי, מבוסס סקרים מעמיקים ופרוגרמות כלכליות ועם דגש חברתי מובהק. הרעיונות החלוציים לא זכו למימוש באף אחד מהמקרים, אבל חשיבותם נובעת מחדשנותם התאורטית והמקצועית ומתפיסתם המעמיקה והפרוגרסיבית לזמנה. בכך תרמו השניים גם לפיתוח הרעיונות של תכנון אזורי וגם להתפשטות הידע המקצועי, בין השאר בזכות רוחב האופקים והניסיון הבינלאומי, והם ראויים לתיעוד ולמחקר נוסף.

תודות: מחקר זה הוא חלק מפרויקט המחקר The Architecture(s) of Foreign Policy: Israeli and GDR Development Cooperation in sub-Saharan Africa 1950-1990, שמומן בידי קרן ישראל-גרמניה (402.10/2015-1315), ומפרויקט המחקר The Architectures of Foreign Policy, שמומן בידי הקרן הלאומית למדע בישראל (No: 177/15). אנו מודים לחוקרות ולחוקרים שהשתתפו בשתי סדנאות מחקר, במכון ון-ליר בירושלים ובאוניברסיטה הטכנית של ברלין, ותרמו מתובנותיהם. אלו סייעו לנו בפיתוח הרעיונות המופיעים במאמר זה. אנו גם מודים למרואיינים ולמרואיינות ואחרים שתרמו למחקר ידע רב וחומרים רבי ערך – רותי פרידמן ז"ל, פרופ' דן סואן, ברברה צור ז"ל, ד"ר רחל וילקנסקי, אדריכל הארי ברנד, פרופ' רחל אלתרמן, ד"ר שירה וילקוף, ד"ר שלי כהן, ד"ר נעמה מישור, ד"ר צבי אלחייני. תודה מיוחדת למאיה אולסנר על ששיתפה אותנו בזיכרונותיה מאימה המנוחה, ותרמה חומרים, תמונות וידע.

רשימת מקורות

ראיונות אישיים

מאיה אולסנר, קרית גת, 22.6.2016

רותי פרידמן, רחובות, 22.7.2016

ד"ר רחל וילקנסקי, ירושלים, 26.7.2016

ארכי הארי ברנד, תל אביב, 28.7.2016

פרופ' דן סואן, תל אביב, 10.8.2016

אולסנר, א' (1989). האוכלוסייה הערבית בתל-אביב יפו. **מבנים**, 77, 49–52.

אלפסי, נ' ופורטוגלי, י' (2009). **מבנה חדש למערכת התכנון בישראל: הצעה**. אוניברסיטת תל אביב, המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע"ש ס' דניאל אברהם.

אפרת, א' (1997). אבות ובנים בתכנון הפיסי בישראל. **קרקע – ביטאון המכון לחקר שימושי קרקע**, 43, 65–69.

אפרת, צ' (2004). ייצוא. בתוך **הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות, 1948–1973** (עמ' 607–630). מוזיאון תל אביב לאמנות.

בלומן, א' (1999). 'השומר אחותי אנוכי? על "גדר למיגדר" בגאוגרפיה הישראלית'. **אופקים בגאוגרפיה**, 51, 57–71.

בלומן, א' (2022). ללכת בלי ולהרגיש עם' נשים, מגדר ופמיניזם בגאוגרפיה הישראלית. **אופקים בגאוגרפיה**, 100, 242–258.

ברגמן, ר' (2016). סיפור על אהבה, תעוזה, אינטרסים וחושך: היחסים הצבאיים והמודיעיניים בין ישראל ואפריקה. בתוך ח' יעקובי, א' לוין, צ' אלחייני וע' טמיר-טאויל (אוצרים), **שליחות: אדריכלות, תכנון ופיתוח מישראל לאפריקה** (עמ' 7–9). קטלוג תערוכה. הגלריה בבית האדריכל.

ברוצקוס, א' (1973). מגמות ריכוז וביזור בתכנון העירוני. בתוך ד' סואן (עורך), **תיכנון אזורי: על מה ולמה – סימפוזיון** (עמ' 7–19). המכון לחקר הבניה והתעשייה ואגודת האינג'ינרים והארכיטקטים בישראל.

ברוצקוס, א' (1981). 'החלומות' שהיו לערים. בתוך מ' נאור (עורך), **עולים ומעברות 1948–1952: מקורות, סיכומים, פרשיות, נבחרות וחומר עזר** (עמ' 127–140). יד בן-צבי.

ברוצקוס, א' (1982). לזכרו של אריה (ליולה) דודאי. **תכנון סביבתי - רבעון האיגוד לתכנון סביבתי**, 28, 6-4.

בריוסף, א' (2013). **וילה בנינגל: אפריקה בתרבות הישראלית**. הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר.

ברקאי, ד' (1982). תכנון אזורי - הכפר והעיר. **קרקע - ביטאון המכון לחקר שימושי קרקע**, 23, 18-14.

גולן, א' (1997). תאוריית המקומות המרכזיים והגיאוגרפיה הישראלית: מרחב, שואה, מודרניזם ושתיקה. **אופקים בגיאוגרפיה**, 46-47, 52-39.

גולן, ת' (1986). **שחור־לבן, לבן־שחור: ראשי פרקים באפריקה של ימינו**. האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון.

גולני, י' (1997). תכנונה ופיתוחה של העיר מודיעין. **קרקע - ביטאון המכון לחקר שימושי קרקע**, 43, 64-52.

גליקסון, א' (1953). **שיקום אזורי: הרצאות על תכנון ופיתוח אזורי במסגרת המדור להשתלמות אינג'נירים וארכיטקטים**. המדור להשתלמות אינג'נירים וארכיטקטים מיסודם של הטכניון העברי בחיפה.

דודאי, א' (1961). קידום התכנון והבנייה במדינתנו. **הנדסה ואדריכלות - עיתון אגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל**, ה-1, 2.

דודאי, א' (1966). תכנית ארצית לאורבניזציה של סיירה־לאון - הסקר לקראת תכנון. בתוך ש' אקשטיין, א' רוזנמן, י' קליבנר וא' דודאי (עורכים), **התיישבות ופיתוח: מפעלי פיתוח אזוריים** (עמ' 20-25). רחובות: המרכז לחקר ההתיישבות, המכון הלאומי והאוניברסיטאי לחקלאות.

דודאי, א' (1975). **לקראת תכנון יעיל בישראל (הרצאות ודיונים)**. משרד הפנים, האגף לשלטון מקומי.

דודאי, א' ואולסנר, א' (1964). **מכבית: מסגרת רעיונית לתכנית עיר חדשה**. משרד השיכון והמכון לתכנון ופיתוח בע"מ.

דודאי, א' ואולסנר, א' (1967). תכנית עיור ארצית - סיירה לאונה. **הנדסה ואדריכלות: עיתון אגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל**, כח, 4-31.

דודאי, א' ואולסנר, א' (1968). **מודיעין: הצעת תכנית לעיר חדשה**. משרד השיכון והמכון לתכנון ופיתוח בע"מ.

הטכניון מחפש שיטת בנייה זולה למדינות אפריקה. **דבר**, 27 באוגוסט 1964.

וילקנסקי, ר' וליוון, י' (1985). התפתחות הגישות לתיכנון מרחבי בישראל. **תיכנון סביבתי: רבעון האיגוד לתיכנון סביבתי**, 33, 29-18.

ויץ, ר' (1968א). **מבוא לתכנון אזורי-כפרי**. המרכז לחקר ההתיישבות.

ויץ, ר' (1968ב). תכנון אזורי. **הרבעון לכלכלה**, 59-60, 353-363.

ויץ, ר' (1973). תכנון אזורי בישראל. בתוך ד' סואן (עורך), **תכנון אזורי: על מה ולמה – סימפוזיון** (עמ' 1-6). המכון לחקר הבניה והתעשייה ואגודת האינג'ינרים והארכיטקטים בישראל.

ויץ, ר' (2003). **המחרשה הגדולה ומפת התכנון: מבט על תולדות ההתיישבות במדינת ישראל**. מוסד ביאליק.

יעקובי, ח' (2015). **כאן לא אפריקה: גבולות, טריטוריה, זהות**. הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר.

יעקובי, ח' ושדר, ה' (2016). רוח המקום וההיסטוריה הפוליטית של נדידת הידע האדריכלי: עיון מחודש בעבודתו של האדריכל אריה שרון. **זמנים**, 16, 20-35.

כהן, א' (1973). העיר באידיאולוגיה הציונית. בתוך א' שחר, ד' ויינטראוב, א' כהן וא' שלח (עורכים), **ערים בישראל: מקראה** (עמ' 5-10). אקדמון.

ליון, א' (2016). לסלול את הדרך לאפריקה: סולל בונה והחלוציות ביחסי ישראל-אפריקה 1958-1964. בתוך ח' יעקובי, א' ליון, צ' אלחייני וע' טמיר-טאווייל (אוצרים), **שליחות: אדריכלות, תכנון ופיתוח מישראל לאפריקה** (עמ' 12-14). קטלוג תערוכה. הגלריה בבית האדריכל.

מושיב, ד' (1965). ידע ישראלי מסייע לפיתוח החקלאות בארצות אסיה ואפריקה. **דבר**, 21 באוגוסט.

מירון, א' (2014). (עורך). **מודיעין העיר**. יד יצחק בן-צבי.

משגב, ח', שרון, ס' ויעקובי, ח' (2023). נח"ל וגדנ"ע באפריקה: על יצוא ידע ופרקטיקות מרחביות מישראל לאפריקה. בתוך ל' שלר וא' דובינסקי (עורכים), **לבטים פוסטקולוניאליים: עיונים בתולדות יחסי ישראל ומדינות אפריקה** (עמ' 69-100). פרדס.

משרד הבינוי והשיכון, האגף לתכנון ובינוי ערים (1990). **עיר במודיעין, ירושלים**. משרד הפנים.

סיירה לאונה אישרה תכנית בינוי שהוגשה ע"י מוסד ישראלי. **מעריב**, 21.11.1966.

ספדיה, מ' (2014). מ"הביטט" למודיעין. בתוך א' מירון (עורך), **מודיעין העיר** (עמ' 122-137). יד יצחק בן-צבי.

ספדיה, מ' וכהן, מ' (2014). מודיעין: סיפור תכנונה של עיר. בתוך א' מירון (עורך), **מודיעין העיר** (עמ' 138-193). יד יצחק בן-צבי.

עודד, א' (2011). **אפריקה וישראל: ייחודיות ותהפוכות ביחסי החוץ של ישראל**. מאגנס.

פאהורילס, ש' (1982). האיזור כקטגוריה של תכנון כלכלי משולב. **קרקע – ביטאון המכון לחקר שימושי קרקע**, 21-22, 4-11.

פייטלסון, ע' (2012). תכנון פיזי בישראל: בין שלטון, חברה, הון וסביבה. בתוך ש' חסון (עורך), **עיצוב המרחב בישראל: המפה היישובית והקרקעית** (עמ' 87-108). כתר וקק"ל.

פנסטר, ט' (2013). ידע. בתוך ט' חתוקה וט' פנסטר (עורכות), **השיח התכנוני בישראל לאן?** (עמ' 117-126). רסלינג.

רייכמן, ש' (1979). **ממאוז לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל 1918-1948**. יד יצחק בן-צבי.

רייכמן, ש' ויהודאי, מ' (1984). **פרקים בתולדות התכנון הפיסי בישראל: סקר תכנון פיסי יוזם, 1948-1965**, חלק א'. משרד הפנים, מנהל השיכון והאוניברסיטה העברית.

שכטר, א' (1990). **מתכננים, פוליטיקאים, ביורוקרטים: הניסיון הישראלי בתכנון פיסי בשנות המדינה הראשונות** [עבודת מוסמך, הטכניון].

שחר, ל' (2016). מש"ב באפריקה בשנות השישים: מבט מלמטה. בתוך ח' יעקובי, א' לוין, צ' אלחייני וע' טמיר-טאווי (אוצרים), **שליחות: אדריכלות, תכנון ופיתוח מישראל לאפריקה** (עמ' 10-11). קטלוג תערוכה. הגלריה בבית האדריכל.

שרון, א' (1952). **תכנון פיסי בישראל**. מדינת ישראל - מדפיס הממשלתי.

שרון, ס' (2006). המתכננים, המדינה ועיצוב המרחב הלאומי בראשית שנות החמישים. **תיאוריה וביקורת**, 29, 31-57.

שרון, ס' (2015). יבוא ותרגום של מודל ההתיישבות הקולוניאלי האיטלקי לחבל לכיש. בתוך י' שנהב (עורך), **הצינורות והאימפריות** (עמ' 301-326). הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר.

Brutzkus, E (1970). *Regional policy in Israel*. Ministry of Interior, Town and Country Planning Department.

Dudai, A., & Oelsner, U. (1965). *Sierra Leone national urbanization plan*. Institute for Planning and Development LTD (IPD).

Feniger, N., & Kallus, R. (2016). Expertise in the name of diplomacy: The Israeli plan for rebuilding the Qazvin region, Iran. *International Journal of Islamic Architecture*, 5(1), 103-134.
https://doi.org/10.1386/ijia.5.1.103_1

Fenster, T. (2004). *The global city and the holy city: Narratives on knowledge, planning and diversity*. Pearson.

Friedmann, J. (1964). Regional planning as a field of study. In J. Friedmann & W. Alonso (Eds.), *Regional development and planning* (pp. 59-72). MIT Press.

- Friedmann, J. (2010). Crossing borders? Do planning ideas travel?. In P. Healy & R. Upton (Eds.), *Crossing borders: International exchange and planning practice* (pp. 313–328). Routledge.
- Glikson, A. (1958). Two case studies: Rural planning and development in Israel. In *Housing, building and Planning* (Nos 12–13, pp. 199–205). United Nations.
- Glikson, A. (1967). *Man – region – world*. Ministry of Housing.
- Glikson, A. (1970). *Planning regional settlement projects, comparative study: Background, experience, new trends*. Settlement Study Center.
- Glikson, A. (1971). *The ecological basis of planning*. Martinus Nijhoff.
- Healy, P. (2010). Introduction: The transnational flow of knowledge and expertise in the planning field. In P. Healy & R. Upton (Eds.), *Crossing borders: International exchange and planning practice* (pp. 1–26). Routledge.
- Holston, J. (1989). *The modernist city: An anthropological critique of Brasilia*. Chicago University Press.
- Hysler Rubin, N. (2011). *Patrick Geddes and town planning: A critical view*. Routledge.
- Jazeel, T. (2016). Between area and discipline: Progress, knowledge production and the geographies of geography. *Progress in Human Geography*, 40(5), 649–667.
<https://doi.org/10.1177/0309132515609713>
- Kallus, R. (2004). Humanization of the environment: Glikson's architecture and the poetic of the everyday. *Journal of Architecture and Planning Research*, 21(2), 152–170.
<http://www.jstor.org/stable/43031069>
- Kallus, R. (2005). A place for a national community: Glikson's integrative habitation unit and the political construct of the everyday. *The Journal of Architecture*, 10(4), 365–387.
<https://doi.org/10.1080/13602360500285450>
- Kallus, R. (2015). The Crete development plan: A post-second world war Israeli experience of transnational professional exchange. *Planning Perspectives*, 30(3), 339–365.
<https://doi.org/10.1080/02665433.2014.987312>
- Leavitt, J. (1980). The history, status and concern of women planners. *Journal of Women in Culture and Society*, 5(3), 226–230. <https://doi.org/10.1086/495722>

- Lee, R. (2013). Erica Mann and an intimate source: Some notes on Kenny Mann's 2014 documentary *Beautiful Tree, Severed Roots*. *ABE Journal*, 4, 1–11. <https://doi.org/10.4000/abe.3391>
- Levey, Z. (2012). *Israel in Africa 1956–1976*. Martinus Nijhoff Publishers.
- Levin, A. (2015). *Exporting Zionism: Architectural modernism in Israeli–African technical cooperation, 1958–1973* [Unpublished PhD., Columbia University].
- Olufemi, O. (2008). Experiential and emotional encounters of women planners in Africa. *Development in Practice*, 18(3), 412–419. <https://doi.org/10.1080/09614520802030532>
- Roy, A. (2010). Poverty truths: The politics of knowledge in the new global order of development. In P. Healy & R. Upton (Eds.), *Crossing borders: International exchange and planning practice*, (pp. 27–46). Routledge.
- Sandercock, L., & Forsyth, A. (1992). A gender agenda: New directions for planning theory. *JAPA – Journal of the American Planning Association*, 58(1), 49–59. <https://doi.org/10.1080/01944369208975534>
- Shapiro, M. (1994). Moral geographies and the ethics of post-sovereignty. *Public Culture*, 6, 479–502.
- Sharon, S. (2017). The dialectic between modernization and orientalizing: Ethnicity and work relations in the 1950s Lakhish region project. *Ethnic and Racial Studies*, 40(4), 732–750. <https://doi.org/10.1080/01419870.2016.1178787>
- Soja, E. W. (2000). *Postmetropolis: Critical studies of cities and regions*. Blackwell Publishers.
- Soja, E. W. (2009). Regional planning and development theories. In R. Kitchen & N. Thrift (Eds.), *International encyclopedia of human geography* (pp. 259–270). Elsevier.
- Ward, V. S. (2002). *Planning the twentieth-century city*. John Wiley & Sons.
- Wilkof, S. (2018). *Defining the national region: German–émigré planners and the rise of Zionist–Israeli planning 1933–1953* [Doctoral dissertation, University of California].
- Yacobi, H. (2009). *The Jewish–Arab city: Spatio-politics in a mixed community*. Routledge.